

Dəryələrə hökm etmədə tufan,
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Sellər gibi akmakda kızıl kan,
Canlar yakar, evlər yıkar insan...

I R.Bahar SONAM Hüseyn Cavid: YAZMASAYDIM...

R.Bahar SONAM

Hüseyn Cavid:

YAZMASAYDIM ...

I cild

Sürgün edilmək qətildən də betərdir

Məhəmməd (ə.s)

R.Bahar SONAM

HÜSEYN CAVİD

RƏSİZADƏ:

YAZMASAYDIM...

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası
TARİXİ ARAŞDIRMALAR**

R.Bahar SONAM

**R.Bahar SONAM,
Hüseyn Cavid: Yazmasaydım**

Redaktor: Afət Məmmədova

R.Bahar SONAM, Hüseyn Cavid yaradıcılığını təhlil etməklə, böyük mütəfəkkirin yaşadığı zamanın ziddiyyətlərini pərdəli şəkildə bədii-yaradıcı boyalarla nə demək istədiyini şərh etmişdir. Cavid böyüklüyünün poetikasınca, onun nəyin dərkində yanqılara sürgün olunduğunu acı təəssüflə açıb göstərmişdir.

CAVİDin, hədəflərində coğrafi sədd aşmaları çox önəmli, dünyəvi ictimai-siyasi xarakter daşıyır. Və bu ruhu əsas hədəfinə yönətməmişdir. Elə buna görə də yazar taleyi səbəbincə, zamanın gözlənilən sərt axarına (represiya) yuvarlanmışdır. Dünyəvi yaradıcılığı isə bir məktəb olaraq tarixləşmişdir: zamanın ictimai-siyasi nöqtəyindən dramatik aktuallığı.

ISBN: 978-9952-8176-5-2

© R.Bahar SONAM

Bakı, 2018

Cavidin derki acı...

Yazmasaydım...
partlardı şu kalbim.
Yazdım, bak gör, nasılda
Sibirlere sürgün edildim.
Sefaletde milletimi,
dilimi, dinimi,
görübde yazdım...
Yazdım...
Yazdım, bak gör, nasılda
Sibirlere gönderildim.
Son mekanım oldu
Maqadan...
Ama, Cavid ruhum
hep dolaşdı
Azerbaycanımı...
lamekan.
Şu karip sürgünde -
çovğunun acı
keserinde de
yazdım.
Ama çabukca,
ateşe atıb yandırdım.
Bağrımın başını
köz eden deli hasretimi
İblis duyar,
düşündüm.

Azerbaycan sevgimi -
o büyük dertli Ananı
sevdiğim -
içine, çölüne yandığım,
yazdığım için.
Bir damla azad
hayat yaşadım.
Aslında mahbesmiş o da.
Çünkü, İblisin meydanı
at oynatdıca,
hürriyetin kendisi ne?
Çovğunların siteminde
zehir tamı mektublar yazdım...
Ağlayan Müşkünazımı,
Ertoğrul yavrumu,
güzel prensesim Turanımı
kim bilə,
bir daha görmeyecek,
ama, ne zamansa,
İblisin zamanı değışdiginde...
lamekan mezarım
nesibim oalacak
o dilber yurduma -
Naxçıvanıma.
Şu talehin yazısın
özüm yazdım,
sen deme?!

Müşgünaz xanımın hekayəti ilə

HÜSEYN CAVİD RƏSİZADƏ...

İndi də qızılgülü görərkən həmişə Cavid, eləcə də onun: - "Hamı, qızılgül kimi insanın xoşhal olması üçün bir işə yarayarsa, onda insanlar daha məsud yaşar. İnsana xidmət etməyən şey gözəl deyil" - sözləri yadıma düşür.

Müşgünaz, Cavid

Anasının tikdiyi köynəyi geymədi...

Hüseyn Cavidin tərcümeyi-halını yazan müəlliflər çox doğru olaraq qeyd edirlər ki, onun atası oğlunu ruhani etmək fikrində imiş. Balaca Hüseyn isə atasının bu arzusuna qarşı çıxmışdır. Cavid 3 il mollaxanada oxuduqdan sonra Naxçıvanda Məmməd Tağı Sidqinin məktəbində təhsil almışdır.

Cavidlər ailəsinə Azərbaycan tarixinin işıqlı və qara günlərini yaşadan xatirə ev

Bu yeni üsulu məktəb idi. Anası da onun bu məktəbdə təhsil almasına razı deyildi. O, oğlunu mollaxanada oxumağa razı sala bilmirdi.

Cavid uşaqlıqda başına gələn bir hadisəni belə nağıl edirdi:

– Bir gün həyətdə oynayırdım, anam evdə heç kəs olmayanda mənə yanına çağırırdı ki, Hüseyn, gəl, sənə təzə köynək tikmişəm. Gey görüm necədir? Demə anamın məqsədi başqa imiş. Mən evə getdim. Anam dərhal qapını bağladı, təzə köynəyi göstərirdi dedi: al bunu gey, baxım. Elə ki, əynimdəki köynəyi çıxartdım, o, əvvəlcədən hazırladığı çubuqla mənə döyməyə başladı. Nazik çubuq, çılpaq bədən, gəl buna döz görüm, necə dözəcəksən?

Vurduqca mənə deyirdi: “Sən molla olmaq istəmirsən?!” İmiş xarab olduğunu görüb and-aman elədim ki, daha sabahdan molla məktəbinə gedəcəyəm. Anam qapını açdı. Tez köhnə köynəyimi götürüb otaqdan qaçdım. Həyətdəki tut ağacının başına çıxıb oradan dedim: nə edirsən et, mən molla məktəbində oxumayacağam, istəyirsən 50 təzə köynək tik, mənə də döy, öldür, molla olmayacağam, vəssalam!

...1925-ci ildə mən Naxçıvana getmişdim. Cavidin bacısı ilə hara isə gedirdik. Yolumuz Cavidin uşaqlıq vaxtı yaşadığı evin yanından düşdü. Mən dayanıb həyətdəki tut ağacına baxdım. Onun mənə dediyi

ağac yadıma düşdü. Cavidin bacısı elə bil ki, mənim nə üçün dayandığımı duymuşdu. O, üzünü mənə tutub dedi: – Bax, Hüseyn çıxan ağac odur, anam döyəndən sonra gedib o ağaca çıxmışdı. Anam həmişə deyərdi ki, molla olmayacaqdı, ara yerdə tifil uşağı o qədər döydüm.

Bir dəfə hamımız oturmuşduq. Böyük qardaşı bizə göz eləyib, üzünü Cavidə tutaraq zarafatla dedi: “Hüseyn, dur məscidə gedək”.

Cavid mənalı gülüb dedi: – Yox qardaş, məscidə gedəsi olmazdım, anamın tikdiyi təzə köynəyi geyərdim. Biz hamımız gülüşdük.

Cavid həmişə dinə, xürafata qarşı çıxmış, elmi, sənəti təbliğ etmişdi. O məhz buna görə də elmə, sənətə yiyələnmiş gəncləri görəndə çox sevinərdi. Həmişə söhbətlərində deyərdi ki, gənclər elmə, sənətə yiyələnmişdirlər. Çünki hər bir xalq yalnız və yalnız elmin, sənətin qanadlarında yüksələ bilər. O, dəstəbədəstə ali məktəblərə gedən tələbələrini görəndə deyirdi: “Bunlardan nə qədər ağ saçlı alimlər, insanlara həyat bəxş edən həkimlər, söz sənətinin zirvələrini fəth edən sənətkarlar yetişəcəkdir. Bunlar bizim gələcəyimizdir. Mən nə qədər xoşbəxtəm! Gənclik, elmə sənətə sahib olur”.

Bir dəfə səhər çayından sonra Cavid dedi ki, bu gün Suraxanıya, dostlarımdan birinin yanına gedəcəyəm. Əsil məqsədim mədənləri gəzməkdir. Həmin dostum neft mədənlərində işləyir. Oralara yaxşı bələddir. Gec gəlsəm, nigaran qalmayın.

Doğrudan da o çox gec gəldi. Gecə saat on iki olardı. Onun əhvalını bilmək üçün, adətim üzrə, üzünə baxdım. Kədərli və ya əsəbi olarkən qaşlarının arası düyünlü, üzü tutqun olardı. Danışanda dodaqları səyriyərdi. Yorğun olmasına baxmayaraq, onda yüksək bir əhval-ruhiyyə vardır. Soyundu, əl-üzünü yudu, sonra söhbətə başladı:

– Mən 3-4 il bundan qabaq neft buruqlarında olmuşdum. Eh... o zaman buruqlar ölüm püskürürdü, bədbəxt insan buruqların əsiri idi. Gecə-gündüz işləyir, aldığı pul ilə ailəsini dolandıra bilmirdi. İndi isə iş tamam dəyişmişdir. Gənc mühəndislərimiz elmin gücü ilə nələr edirlər? Onlar yer altından asan yollarla neft çıxarırlar. Nə qədər yeni-yeni işlər var. İnsan əməyinə, insan zəkasına valeh olmaya bilmirsən...

O, xeyli danışdı. Yeri gəlmişkən qeyd etmək istəyirəm ki, Cavid adətən az danışardı. Hərdən böyük bir ehtiras və həvəslə, yorulmadan söhbət edərdi. O bu gecə elə bil öz danışığından ilham alırdı, danışdıqca da yorulmurdu.

Yuxarıda qeyd etdim ki, Cavid gənclərin təhsilinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bununla əlaqədar yadıma belə bir əhvalat düşdü.

1942-ci il idi. Vətənimiz ağır günlər keçirirdi. Hamı bir nəfər kimi Vətənin müdafiəsinə qalxmışdı. Bir gün yol ilə gedərkən bir nəfər dayanıb mənə salam verdi və dedi:

– Siz məni tanımasanız da, mən sizi tanıyıram. Cavid mənim müəllimim olmuşdur.

Biz asta addımlarla yeriyirdik. O öz keçmişini danışmağa başladı: “Mənim oxumağıma Hüseyn Cavid səbəb olubdur. Yaxşı yadımdadır, bir dəfə dərstdə qəmgin oturmuşdum. Həmişə tələbələrində qarşı qayğıkeş olan Cavid müəllim dərstdən sonra məni yanına çağırıb dedi: – Ay bala, nə olub belə qəmgingən? Gəmilərin dəryada batmayıb ki...”

Mən ona həqiqəti demək istəmirdim. Bilirdim ki, bu, müəllimimi kədərləndirəcəkdir. O, təkidlə kədərimin səbəbini soruşurdu. Mən bildirdim ki, təhsilimi yarımçıq qoyub getmək istəyirəm. O təəccüblə və bir az da acıqlı soruşdu – niyə? Mən ona danışmağa başladım: “Anam xəstədir. İşləyə bilmir. İşləyib onu saxlama-

lıyam. Məndən başqa qoca anamın heç kəsi yoxdur”.

Cavid müəllim mülayim, lakin qəti bir səsle mənə dedi: “Yox, bala, məktəbi yarımçıq qoyma. Ananı saxlamaq və xalqına xeyir vermək üçün sən mütləq oxumalısan. Anlayırsanmı bala, sən oxumalısan...”

Səhəri gün dərstdən sonra müəllim məni yenə də yanına çağırırdı və bir ata mehribanlılığı ilə söhbət etdi. Söhbətdən sonra mənə bir kitab verib, oxumağı tapşırırdı. Kitabı yataqxanaya apardım. Kitabın içində balaca bir məktub, məktubun içində də 100 manat pul vardı. Məktubda yazılmışdı ki, pulu anana göndər, təhsilini də davam etdir. O, dəfələrlə mənə kömək etdi. Mən məktəbi oxuyub qurtardım. Neçə illərdir müəllimlik edirəm. İndi isə əsgər gedirəm.

Cavid həmişə tələbələrini çox sevər, onların qayğısına qalar, dəyərli məsləhətlər verərdi.

Atası onun ilk müəllimi idi

Cavid körpəlikdən inadcıl idi. Atası Hacı molla Abdulla və anası Ümmileylə xanım (atasının birinci arvadı) əvvəllər onu ruhani etmək istəmişlər və o, üç il molla məktəbində oxumuşdur. Lakin Cavidin ciddi etirazından sonra atası onu M.T. Sidqinin məktəbinə qoyur.

Cavid deyirdi ki, xoş səsi və gözəl möizələrilə məşhur olan atam məni körpəlikdən elmlə məşğul olmağa sövq etmişdir.

Atamla mənim aramda, aqlım kəsəndən sonra, tarix, ədəbiyyat, sənət haqqında çox ciddi söhbətlər olardı. Biz bəzən ata-oğul kimi yox, qarşı-qarşıya durmuş rəqiblər kimi, bu və ya başqa tarixi hadisələr, şəxsiyyətlər haqqında söhbətlər edər, hər birimiz öz fikrimizin üzərində möhkəm durardıq. Deyəsən inadkarlıqda mən ona oxşamışam.

Çox sonralar eşitdiyimə görə atam həmişə deyərmiş ki, biz həm ata-oğul, həm də dostluq. Mənə, eləcə də Azərbaycan xalqının şərəfi olmuşdur. Atam bəzən bu və ya başqa tarixi hadisələr haqqında saatlarla söhbət edər, müasir məsələlərə münasibətinin bildirərdi. O əmmaməli mollanın ayıq başı, böyük ürəyi vardı.

Əslinə baxsanız, qayınatam, Cavidin dəfələrlə dediyi kimi zahirən molla imiş, özünün öz peşəsindən zəhləsi gedərmiş. O, başı əmmaməli ziyalı idi. Məsciddə, minbərdə dəfələrlə valideynləri təhrik edərmiş ki, uşaqlarını məktəbə oxumağa versinlər.

Cavid deyirdi ki, atamın məlahətli səsi var idi. Çox sevərdim ki, o oxusun, qulaq asım, həmişə də təəssüf edib deyərdim ki, ata,

nə olardı o səsindən bir balaca da mənə verəydin. Dünya görmüş qoca gülümsəyərək cavab verərdi:

– Ay bala, səsimi böyük qardaşın Əhmədə (atası onu özü ilə bərabər məscidə apararmış, bundan onun anası Töhrə xanım da çox razı qalarmış) vermişəm, sənə deyəsən məndən heç nə düşmədi.

Cavid atasına çox bağlı idi. Həmişə xatırlayardı ki, o mənə mətanətli olmağı, güzəran sürməkdən çəkinməməyi, şərəfli yaşamağı, Vətənə, xalqa xidmət etməyi tərbiyə etmişdir. Mən həmişə ona minnətdar olmuşam. Sağlıq olsa əsərlərimin birində onun obrazını yaradacağam. Sonra yarızarafat əlavə edərdi, qoy bilsinlər ki, dünyada nə cür atalar olub.

Cavid söhbətlərində deyirdi ki, məni istər Təbrizdə, istərsə İstanbulda oxumağa atam sövq etmişdi. Atamın vəsiyyətilə böyük qardaşım Şeyx Məhəmməd məni İstabula oxumağa göndərdi. Bütün maddi çətinliklərə baxmayaraq, orada oxuyub Avropa mədəniyyəti, Avropa fəlsəfəsi ilə tanış olmağa cəhd etdim. Geri qayıtdıqdan sonra həm rus dilini, həm rus ədəbiyyatını az-çox öyrəndim. Əziz Şərifdən xeyli rus kitabları alıb oxuyurdum.

O, heç zaman özü haqqında danışmağı, yaradıcılığından söhbət açmağı sevməzdi. Çox nadir hallarda onunla yaradıcılığı haqqında danışmaq olurdu.

Mənə deyirdi ki, gənclik illərində xoş bir gün görməmişəm. Boyum çıxandan yarıac, yarıtox oxumuşam. Təhsildən qayıtdıqdan sonra məni yalnız və yalnız yaradıcılıq məsələsi düşündürürdü. Yaratmaq, yaratmaq, yenə də yaratmaq istəyirdim. Bu sönməz eşq, həvəs həyatda çəkdiyim bütün çətinliklərə qarşı məndə qüvvə yaradırdı. Mənim daxilimdəki həyat eşqini, yaratmaq eşqini daha da alovlandırır. Sənin ki yaxşı yadındadır, biz evlənəndə

vanlıqdan ticarəti xoşlamıram. Xoşlasaydım indi var-dövlət sahibi olardım. Bir dəfə çox çətinliklə də olsa, onu bazara göndərdim və bəzi şeylər almağı tapşırıdım. Bir dəstə cəfəri əvəzinə, üç dəstə keşniş almışdı. O, - mənim alverim elə belə olar, demədimmi səni yarıtmaq? – Deyib – sonra əlavə etdi:

– Bu gün bazarda şəhərimizin mollarından birinə rast gəldim. Bilsən o nə qədər ağıllı, zəkali kişidir. “Necəsən? Nə ilə məşğulsan?” sualıma o belə cavab verdi:

– Oğul, allah torpağa bərəkət versin. Əkin-biçinlə məşğulam. Boş vaxtlarımda da ədəbiyyatla, sənətlə məşğul oluram.

Mənim atam da sağ qalsaydı, şübhəm yoxdur ki, o da əkin-biçinlə məşğul olardı.

Cavid heç xoşlamazdı ki, atasına yalnız bir ruhani şeyx kimi yanaşa idilər. O, deyirdi ki, bizim əmmaməli şeyxlərin içərisində alimlər, mütəfəkkirlər olmuşlar. Belə nəcib insanları bir çox bədxislət, pulgir, “İblis”də dediyim kimi “ağbaşı ilanlar” biabır edir. Axı nə olsun ki, ikisi də şeyxdir. Lakin biri tərəqqiyə, biri bədnəyyətlərə xidmət edir. Biri insanları işığa çağırır, biri isə qararıqlığa, bataqlığa sürükləyir. Cavid deyirdi ki, bu “ağbaşı ilanlar”ı mənim əlimə versələr, nə divan tutardım! Onlar inkişafın və mədəniyyətin düşmənləridirlər.

də təmtərağım yox idi. Şükür, indi bir təhər dolanıyıq.

Cavid əsasən, gecələr işlərdi. Çox nadir hallarda, o da lap yaxın dost-aşnanın evinə qonaq gedərdi. Gecələr işlərkən tünd, qara qəhvə içərdi. Bunu da həmişə özü dəmlərdi, mənim yuxudan ayırmağıma razı olmazdı. Gündüzlər isə pürreng çay içməyi xoşlardı. Yalnız evə əziz bir qonaq gələrkən və ya özü qonaq gələrkən azca şərab içərdi. O zarafatla deyirdi: “Biz şairlər gərək çox şərab içək, ancaq mənim məcazım bu zəhrimar içkini qəbul etmir”.

Qonaqlıqda, adətən, bir qədəh şərab içər, ya tamam susub danışmaz, ya da əksinə, söhbət tarixi hadisələrdən, sənətdən gedəndə çox danışırdı.

O, bir yerdə uzun müddət oturmağı sevmirdi. Ona görə də tez-tez qonaq getməyi sevməzdi. Çünki orada uzun-uzadı oturmağa hövsələsi çatmırdı.

Mən bəzən imiş çox olduğundan ondan bazarla getməsini xahiş edərdim. Hər dəfə də deyirdi ki, mən sənə demişəm ki, ca-

Uşaq ədaləti

Mən Cavidin bacısı Ümmi Səlimə xanımın qızları ilə yaxın rəfiqə idim. Həftədə bir-iki dəfə ya mən onlara, ya da onlar bizə gələrdilər.

Söhbət zamanı bəzən Ümmi Səlimə xanım Cavidin uşaqlığından maraqlı əhvalatlar danışardı. Mən sonralar Cavid haqqında ondan eşitdiyim xatirələri götür-qoy edər və həmişə uşaq xarakterilə böyük xarakteri arasında az da olsa bir yaxınlıq, bir doğmalılıq görürdüm.

Ümmi Səlimə xanım o vaxtlar mənə belə bir əhvalat danışmışdı: – Cavid uşaqılıq illərində çox nadinc olub. O, məktəbə gedərkən qonum-qonşu arvadları deyər ki, qulağımız heç olmasa bir-iki saat dinc qalar, uşaqlarımız rahat olar.

Bu qarayanız, arıq, nadinc uşağın çox qərribə ürəyi vardı. Məhəllənin bütün uşaqları ona böyük kimi baxardılar, hörmət edərdilər. Elə bil o, uşaqların başçısı idi. Şikayətlərini gəlib ona söylərdilər. Əgər biri o birini incitsəydi, incidilən Cavidin yanına gələr, ondan imdad dilərdi. Cavid heç cür razı olmazdı ki, uşaqlar bir-birini incitsin. O, hətta heyvanların, quşların, ağacların belə qayğısına qalardı. Quşlara dən, heyvanlara yem, ağaclara su verərdi.

Məhəllələrində bir uşaq var idi ki, həmişə baharda quşların yuvasını uçurur, yuvadan ətcə balaları götürər və yuvaya qoymazdı. İtləri ağacla vurub şikəst edər, toyuq-cücənin qıçını sındırardı. Bir sözlə, çox ziyanəvər uşaqdı.

Cavid bu ziyanəvər uşağı daim izlər, hər bir pis hərəkətinə görə onu cəzalandırırdı. Ona deyər ki, bu ətcə balaların da atası-anası var, onları balasız qoyursan, quşları öldürürsən, axı, onları yuvada gözləyirlər, ay insafsız, sən nə vaxt bir insaf gələcəksən?! Bir gör səni öldürsələr, atan-anan nə çəkər?... Ata-ananı öldürsələr sən yetim qalarsan. Yetim qalmaq isə ölmək deməkdir. Cavid bu uşaqla heç yola getməzdi. Uşaqlar böyüdükcə onların arasındakı ziddiyyət də böyüyürdü.

Cavidgilin evi çayın kənarında idi. O, elə uşaqılıqdan boş vaxtlarını çayın kənarında keçirərdi. Uşaqlarla oynar, isti havalarda çayda çimərdi.

Baharın ilk aylarında bu dağ çayı birdən-birə coşar, dəli çaya çevrilərdi. Bu çaydan sel axardı.

Bu gün, baharın əvvəllərində uşaqlar çay sahilində oynayırdılar. Birdən Cavidin yanındakı uşaq dəhşətlə çığır: – Ay aman!... Sel apardı...

Cavid bir göz qırpımında özünü çaya atır, çox çətinliklə uşağı selin ağzından alıb sahilə çıxarır.

Uşaqların hər ikisi bərk yorulmuşdular. Az qala yarımcan olmuşdular. Çayda boğulan uşaq, quşların, heyvanların, ağacların qənimi olan uşaq idi.

Bütün uşaqlar onların başına yığışmışdılar. Biri öz çörəyindən, biri bayram yemişindən onlara pay verir, hərə bir cür xidmət etməyə çalışırdı.

Uşaqlar bir qədər dincəldikdən sonra yoldaşlarından biri Cavidin qulağına pıçıldayır.

– Hüseyn! Sən nahaq bu qansızı selin ağzından aldın, qoyaydın boğulardı. Axı, bu bizim düşmənimizdir.

Cavid birdən qəzəblənib üzünü həmin uşağa tutub deyir:

– Sən ondan da qansızsan. Mən istəyirdim ki, onu heyvanlara, quşlara qarşı mehriban, ədalətli olmağa çağırım. Mən onu cəzalandırırdım. Lakin onun ölümünü heç zaman istəmərəm. Elə təbiət də onu cəzalandırmaq istəyirdi. Şükür ki, bu cəzadan o, ucuz qurtardı. Əgər mən onun ölümünü istəsəydim, elə sən kimi qansız olardım – deyib, bir az küskün, bir az acıqlı, asta və yorgun addımlarla evlərinə doğru getdi.

Selin ağzından qurtaran uşaq günahkar kimi başını aşağı salıb Cavidin arxasınca gedir, onu kölgə kimi izləyirdi. Ona çatıb onunla yanaşı addımladı. Onlar heç nə danışmadılar. Gözləri bir-birinə sataşanda, ikisi də birdən qucaqlaşdı kövrəldilər.

İlk görüş

Mənim ata evim ilə Cavidgilin evləri çox yaxın idi. Biz yaxın qonşulardıq. Dediym kimi mən Cavidin bacısı qızları Rübabə və Səltənətlə yaxın rəfiqə idim. Tez-tez mən onlara, onlar da bizə gələrdilər.

Cavidgilin evi ilə bizim evin arasında Bazar çayı axardı. Mən hərdən səhər tezdən Cavidin çayın sahilində var-gəl etdiyini görürdüm.

O, Naxçıvana gələrkən yerli ziyalılar onun başına toplaşar, onu tək qoymazdılar.

Mənim rəfiqələrimin anası Ümmi Səlimə xanım, özünün sonralar dediyi kimi, həmişə düşünürmüş ki, məni Cavidə alsın. Bu onun arzusu imiş.

Hər dəfə də Cavidə deyəndə ki, gəl evlən, Cavid ona yarızarafat, yarıciddi cavab verərmiş ki, “heç evlənmək vaxtıdır? O qədər iş var ki, ...”

...1918-ci ildə Cavid Bakıdan Naxçıvana gəlmişdi. Bu dəfə də Ümmi Səlimə özünü toplayıb: “Ay qardaş, gəlsənə səni evləndirirəm”. Cavid mənalı gülür və deyir:

– Ay bacı! Bu hansı zəmanədir ki, məni evləndirirsən. Mən yazılarımda azad məhəbbətdən dəm vururam, sən isə... Bir de görüm, mənə almaq istədiyən qız kimdir. Nə bilirsən o mənim xoşuma gələcək ya yox, lap ola bilər ki, mən bəyəndim. Bəlkə o qız məni bəyənmədi. Dedi, mən ona ərə getmirəm. Onda sən nə edərsən?

– Yox ey! Sən razı ol, onun razılığı mənim boynuma?

Nəhayət, Cavid evlənməyə bir şərtlə razı olur.

– Qızı görüm sonra!

O zaman Naxçıvan kimi şəhərdə evlənmək istədiyini qızı görmək çox çətindi. (Bu az qala namussuzluq sayılırdı).

Ümmi Səlimə məni ona göstərməyi qərara alır.

Bir neçə gündən sonra məni evlərinə qonaq çağırırlar. Evlərinə iki böyük sandıq var idi. Sandığın üstünə yorğan-döşək yığılmışdı. Məni həmin sandıqla üzbəüz oturdular. Cavid əvvəldən gəlib yükün dalında oturubmuş ki, məni yaxşı görsün. Bu ilk “görüş” o qədər də uğurlu olmur. Çünki mən oturduğum yerin arxa tərəfindən işıq düşdüyündən məni yaxşı görmür. Buna görə, bir də belə “görüş” təyin edirlər.

Məni əvvəllər onlar tərəfindən təyin olunmuş elə yerdə oturdular ki, Cavid məni yaxşı görsün. Belə də olur, o məni görür və bundan sonra evlənmək üçün razılığını verir.

Onun razılığı ailənin böyük şadlığına səbəb olur. Mənim isə onu görməyimə ehtiyac yoxdu. Çünki onu bir neçə dəfə çay sahilində görmüşdüm.

Mənim şəriət dərslim budur?..

Biz 1918-ci ilin avqust ayında evləndik. Çox kiçicik, xudmani toy məclisi oldu. Toydan bir-iki gün sonra Cavid mənə dedi ki, axı, mən hərdənbir cızma-qara edirəm, gərək mənim ilk oxucularımdan biri də sən olasan. Mən isə onun oxucusu ola bilməzdim. Çünki savadım yox idi. Cavid mənə dərs deməyə başladı. O mənə hər gün dərs deyirdi. Əlifbanı öyrətdi. Getdikcə dərslərimiz mürəkkəbləşirdi. Ən böyük arzularımdan biri də savadlı olmaqdı. Məni bu arzuya Cavid çatdırdı.

Cavid həmin illər Naxçıvanda dərs deyirdi. Bir neçə aydan sonra onu maarif idarəsindən Bakıya dəvət etdilər. Ona məktəblərin birində dərs vermişdilər. Bakıya gedəndən bir az sonra böyük qardaşına məktub yazdı ki, məni münasib adamla Bakıya göndərsin. Mən Cavidin kiçik qardaşı Əlirza və onun ailəsi ilə bir yerdə Bakıya gəldim.

Biz Naxçıvandan Bakıya Tiflis yolu ilə gəlməli idik. Naxçıvandan Tiflisə, Tiflisdən Bakıya gündüzlər gedir, gecələr isə böyük stansiyalarda gecələyirdik. Beləliklə, bir həftəyə Bakıya çatdıq.

Mən gələndə qədər Cavid sabıq Tatar küçəsində kiçik bir otaq kirayə tutmuşdu. Evimizdə heç bir şey yox idi. Naxçıvandan heç bir şey gətirməmişdik. Əslində bir şeyimiz də yox idi. İlk növbədə evə ən zəruri lazım olan şeyləri aldım.

Cavid orta məktəbdə dərs deyərəkən o qədər də pis dolanmırdı. Üzdən iraq, bu xoş günlərimizin ömrü az oldu. Dərslər lap azaldı. Bununla da güzəranımız ağırlaşdı.

Bir dəfə evdə bikef oturmuşdum. Ağır vəziyyətimiz məni yaman kədərləndirmişdi. Təzə gəlin... nə yeməyə bir şey, nə geyməyə paltar vardı. Bu hal məni yamanca sıxmışdı. Vəziyyətim, kədərli olmağım şair gözündən yayılmamışdı. O, üzünü mənə tutub mehribanlıqla bir qədər soyuqqanlı, hikmətamiz bir halda dedi: “Bax, indi əsil qaçqına bənzəyirsən, xoş bizim halımıza... Boş ev... boş bucaq...boş ocaq...Bəh-bəh...lap şeir malıdır ki!” deyib sakitcə bir tərəfdə oturdu.

Mən onun könlünü almaq üçün, - yox, yox, mən kədərli deyiləm. Nə olsun ki, evimiz boşdur, ürəyimiz ki, doludur, - dedim. “Qaçqın” şeirini həmin gün yazdı. O gün mən onu danışdırdım, ona mane olmadım.

Dediyim kimi, 1918-1919-cu illərdə Cavidin dərsləri get-gedə azalırdı. Maarif idarəsi şairin ağır vəziyyətini nəzərə alaraq qız məktəbində ona əlavə dərs verdi. Molla oğlu olduğuna görə Cavidin şəriət müəllimi təyin etdilər. Ah, bilsəniz, o, buna nə yaman əsəbləşdi. Mən deyə bilərəm ki, bizim birgə yaşadığımız illərdə o ya bir, ya da ki, iki dəfə belə əsəbləşmişdi. Bütün günü danışmadı. Adəti üzrə çox əsəbiləşəndə çox papiros çəkərdi. O gün də elə oldu. Tez-tez öz-özünə “Axı, mən hara, şəriət müəllimi hara?” sözlərini təkrar edirdi. Sonra elə bil nə isə tapmış kimi sevindi və çox mənalı bir şəkildə dedi: “Yaxşı, mən şəriət dərsi deyərəm...” Axı, vəziyyətimiz çox ağır idi. Heç bir yerdən gəlirəmiz yox idi.

Qızlar məktəbinə birinci gün dərslə gedərkən kədərini məndən gizlətsə də bildirdim ki, bu iş onun heç ürəyincə deyil. Səhər evdən çox könülsüz çıxdı. Yay paltosunu qolunun üstünə saldı, əsasını tiqqıldada- tiqqıldada getdi. Dərslədən qayıdarkən Cavidin üzü güldü. Xörəyini yeməzdən əvvəl əlini yuya-yuya danışmağa başladı:

– Mişginaz, heç bilirsən bu gün nə oldu? Axı bu gün mən birinci gündür ki, qızlar məktəbinə dərslə getdim. Sinfə girib üz-

mü qızlara tutaraq: – Xanım qızlar! Məni sizə şəriət dərsi demək üçün molla göndəriblər, – deyib dodaqaltı gülümsündüm və dərhal əlavə etdim: – Özünüz görürsünüz ki, mən molla deyiləm, heç məndən molla da çıxmaz.

Qızlardan biri ayağa qalxıb dedi: – Cavid əfəndi, siz nə deyirsiniz. Bizim çoxdankı arzumuzdur ki, siz bizə ədəbiyyatdan dərs deyəsiniz.

Mən ürəyimdə saxladığım sirri onlara açdım: – Xanım qızlar! Mən şəriət dərsi deməyə razılıq verərkən özüm də bu qərara gəlmişdim ki, sizə sənətdən, ədəbiyyatdan dərs deyəcəyəm. Beləliklə də mən Azərbaycan ədəbiyyatından dərs deməyə başladım.

Bir neçə vaxt Cavid qızlara şəriət dərsi əvəzinə ədəbiyyatdan dərs deyirdi. O, bundan çox zövq alırdı. Hərdən mənə deyirdi: – Mişginaz! Bir xalqın gələcək nəslinin ağıllı-kamallı olması üçün o xalqın həm də kamil anaları olmalıdır. Mən gələcəyin analarına – xanım qızlara dərs deyərkən hiss edirəm ki, onlar vətən üçün, xalq üçün namuslu, vicdanlı balalar tərbiyə edəcəklər. Mən hiss edirəm ki, bu gündü bu xanım qızlar gələcəyin böyük analarıdır-lar və ona görə də onlara həvəslə dərs deyirəm.

Cavidin qızlara şəriət əvəzinə ədəbiyyatdan dərs deməsi çox uzun çəkmədi. Müdir haradan isə bu işdən xəbər tutmuşdu. O, Cavidin yanına çağıraraq deyir:

– Cavid əfəndi! Bu necə dərs verməkdir? Axı, siz şəriət müəllimisiniz. Siz şəriətdən dərs deməlisiniz.

Cavidin özünü sındırmadan, üzünü müdirə tutaraq çox sakit və bir az kəskin şəkildə deyir: “Müdir əfəndi, mənim şəriət dər-sim budur, xoş gəlmirsə, gedə bilərəm”.

O gündən qızlar məktəbində Cavidin şəriətdən dərs deməsi kəsildi.

Mən heç zaman tək qalmıram

Cavid əsər üzərində işlərkən kənar mühitdən, ətrafdan tamamilə ayrılırdı. O, dram əsərlərini işlərkən bəzən obrazların dili ilə danışır, onların dialoqlarını, monoloqlarını bir aktyor kimi ifa edirdi. Bəzən isə bu və ya başqa obrazın hərəkətinə görə onu çox ciddi mühakimə edirdi. Belə hallarda tənha otaqda işləməyi xoşlayırdı. Sakit otağı isə çox da asanlıqla tapmırdı.

O, bir dəfə mənə danışdı ki, 1916-cı ildə dostlarından biri onu Dağıstana qonaq aparır. Cavid kənddəki sakitlikdən istifadə edərək çoxdan fikrini məşğul edən əsərini yazmağa başlayır. Ailə üzvləri kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurlmuş. Cavid orada olarkən biçinə gedib, axşamcağı geri qayıdırmışlar. O da bu fürsətdən istifadə edib əsərini yazmağa başlayır. Bir gün Cavid səhər tezdən özü demişkən “fikrini toplayıb” işləyirmiş. Lakin bir hadisə onu bərk narahat edir. İşinin lap şirin yerində, ev sahibinin otağın bir küncündə oturmuş, işsizlikdən darıxan, əsnəməkdən az qala çənəsi ağrıyan yeniyetmə oğlu Cavidə yerli-yersiz sual verir. O, uşağın könlünə toxunmasın deyə, onun suallarını cavabsız qoyur. Yenidən fikrini toplayır, yazmağa başlarkən, oğlan yenə də yersiz, mənasız bir sualla ona müraciət edir. Cavid əvvəlki səbrlə, təmkinlə yeniyetməyə cavab verir. Bu hadisə axşamcağına qədər tez-tez təkrar olunur. Səhərisi gün də belə keçir. Nəhayət, üçüncü gün səhər Cavid üzünü dostuna – ev sahibinə tutub deyir:

– Ay qardaş, bu uşağın heç işi-gücü yoxdur? Elə boş-boşuna oturub-durur.

Ev yiyəsi cavabında deyir:

– Cavid əfəndi, siz nə danışsınız? Necə işi-gücü yoxdur. O, işsizlikdən darıxır. O qədər işi-gücü var ki... İlin bu vaxtında onun burada oturması bilirsiniz bizə nə qədər zərər vurur.

Ev sahibi sıxıla-sıxıla cavab verir: “Axı, biz qonağı necə tək qoya bilərik, bu, hörmətsizlik olar.”

Cavid xəfifcə gülümsəyərək deyir: “Siz uşağı sabahdan işə göndərin. Arxayın olun, mən tək qalmayacağam. Yanıma o qədər oğlanlar, qızlar, rəssamlar, şairlər, qanudduran xaqanlar, eşqi yolunda canından keçən aşıqlar gəlirlər ki... Bəşəriyyəti xoşbəxtliyə çıxarmaq istəyən xəyalpərvər gənclər, talesiz insanların gününə acıyan mütəfəkkirlər, gündə min yalan satan vaizlər, böyük hisslərlə yaşayan şeyxlər, müdrik, dəli dərvişlər ətrafımda oturur, mənimlə söhbət edir, darıxmağa qoymurlar”.

Cavid bunları dedikcə dostu yan-yörəsinə baxıb təəccüblə deyir ki, ay qardaş bəs hanı, heç mən görmürəm?

Cavid əlini onun çiyinə qoyub: – Görərsən, tələsmə görərsən, – deyir. Sonra isə yarızarafatla əlavə edir: – hə, indi de görüm mən tək qalırım, yoxsa yox!”

Yerlipərəstliyin qurbanı

Cavid yerlipərəstliyi heç sevməzdi, həmişə deyərdi ki, adama onun hansı yerdən olduğuna görə deyil, əməllərinə, vətəna, xalqa xidmətinə görə qiymət vermək lazımdır.

Yadımdadır... 1927-ci ildə biz Şüvələndə bir bağ tutmuşduq. Cavid Abşeron bağlarını çox sevərdi. O, isti günlərdə belə bağda bir tərəfə çəkilib işlərdi.

Bir gün bağ sahibi yeniyetmə oğluna ağzına gələn nəlayiq sözləri deyib, onu söyürdü: – Ədə, o maştağalı balasıydı, biqeyrət, onu vurub niyə öldürmədin? Hələ utanmaz buzovnalı da ona kömək edirmiş.

O vaxt Cavid bağ evinin səkisində oturub işləyirdi. O, səhərdən bir dəfə də olsun başını qaldırmamışdı. İş onu elə cəlb etmişdi ki, səhərdən bir necə dəfə dəyişdirdiyim çayların heç birini içməmişdi. Belə hallarda onu danışdırmaz, işdən ayırmazdım. Lakin bağ sahibinin sözü onu dərhal işdən ayırırdı. Elə bil onu kim-sə bərk silkələdi.

Cavid yerindən əsəbi qalxıb zahirən çox təmkinli, soyuqqanlı bir halda, ora-bura vargəl etdi və asta bir səsle: “Bədbəxt xalq! Zavallı gənclik! Bəh-bəh!... Ağsaqqal atanın oğluna verdiyi tərbiyəyə bax!” – Özü-özünə danışmış kimi deyib, yenə də yerində oturdu. Lakin işləyə bilmədi. Yenidən durub gəzişdikdən sonra yazdığı vərəqləri nəzərdən keçirdi. Onların bəzi yerlərini ucadan oxudu. Lakin işləyə bilmədi ki, bilmədi. Mən ona çay gətirdim. Çayını da içmədi. Məb çayı geri aparmaq istərkən, o öz-özünə danışmış kimi: – Bu dərd-bəlanın içində işləmək olar? – dedi.

Belə hallarda biz onu danışdırmazdıq. Sonra mən onun əsəblərini sakitləşdirməyə çalışırdım.

Adətən, Cavid çox nadir hallarda əsəbiləşərdi. Əsəbiləşəndə isə çox qəzəbli olardı. Qəzəbi də gec soyuyardı. Bu gün də elə oldu.

Həmin gün axşamcağı hava xeyli sərinləşdi. Biz hamımız onun ətrafına yığılıb çay içməyə hazırlaşırıdık. Mən ortalığa bir nimcə ağ şanı qoyub dedim:

– Sən allah, darıxma, bunlar hamısı birdən düzəlməyəcək ki!..

Cavid bir salxım üzüm götürüb diqqətlə baxdı. Üzümün gilələri sapsarı kəhrabanı xatırladırdı. Mən elə bildim ki, o nə isə bir şey axtarır, bəlkə də üzümü yaxşı yumamışam. Ona danışmağa macal verməyib dedim:

– İndicə yumuşam, təmizdir, gilələr adamın üzünə gülür.

Cavid bir də salxıma diqqətlə baxıb dedi:

– Ax, Mişkinaz! Gör bir bağban nə gözəl üzüm yetişdirib.

Heyhat! Bu zəhmətkeş adam gör nə pis övlad tərbiyə edir. Olmazmı bu namuslu kişi tərbiyəli, xalqını sevən bir övlad yetirəydi? Üzümdənsə kaş əsil bir vətəndaş, əsil bir insan, əsil bir övlad yetirəydi. Elə bilirsən dünyagörmüş, ağsaqqal kişi bu çətin işin öhdəsindən gələ bilməzdi? O bunun öhdəsindən gələ bilirdi. Günah bizdə, biz ziyalılardadır. Əgər bizlər bu zəhmət adamlarına vətəninə, xalqını sevməyi öyrətsəydik, o da övladını bu nəcib hisslərlə tərbiyə edərdi. Biz ki, yerlipərəstliyi təbliğ edirik, daha bu yazıq qocadan nə tələb edə bilərik?

O, bu sözləri deyib üzümü yerinə qoydu, yemədi. O gündən o, heç bağa gəzməyə də çıxmırdı. Halbulki hər səhər və ya axşamcağı bağı həvəslə gəzərdi. Elə bil şair bağdan, bağbandan da küsmüşdü.

Bu hadisədən bir necə gün sonra Cavid yenə səkidə oturub işləyirdi. Bu vaxt bağ sahibi əlində bir nimcə dolu kişmiş üzüm gətirib Cavidin qabağına qoydu. Cavid sakitcə başını qaldıraraq bağ sahibinə baxdı.

Qoca: “Mirzə, (o Cavidə belə müraciət edirdi) gör nə üzüm yetişdirmişəm. Bir neçə gündür gözümə yaman bikef görünürsən. Allah eləməmiş, xəstə, zad deyilsən ki?” – deyə sözə başladı.

Cavid qələmi yerinə qoyub, qocaya, buyur otur! – deyə yer göstərdi. Mən iki stəkan pürreng çay gətirib onların qarşısına qoydum. Cavid səhərdən işlədiyinə görə çay da içməmişdi. Düşündüm ki, fürsətdən istifadə edib o da Kərbəlayı ilə çay içər. Sonra sözünə davam eləyib dedi:

– Xeyr, xəstə deyiləm. Kərbəlayı, səndən yaman inciyəm. Ona görə də bikef görünürəm.

Kişi birdən-birə yaman pərt oldu. O belə bir sözü Caviddən heç gözləməirdi.

Kərbəlayı:

– Mirzə! Allah eləməsin, mən sizi incidən bir iş görmüşəmmi? Cavid ayağa durdu, əlini mehribanlıqla kişinin çiyinə qoydu:

– Kərbəlayı, tək məni incitsən bu elə böyük dərd deyil. Mən səni bağışlayaram. Ancaq elə bil iş görürsən ki, səni bağışlamaq çətindir. Sən oğluna elə tərbiyə verirsən ki, bu yalnız məni yox, xalqı da incidir.

Kişi lap pərtləşdi, o qıpqırmızı qızarmışdı.

– Mirzə, sən allah tez de, axı, mənim günahım nədir?

Cavid yenə sakit, mehriban səslə dedi:

– Eh, Kərbəlayı! Kaş etdiyin günahı biləydin. Elə fəlakət ondadır ki, nə etdiyini özün də bilmirsən. O, bir necə gün bundan qabaq Kərbəlayı ilə oğlu arasında olan söhbəti kişiyə xatırlatdı.

– Ay Kərbəlayı, bir mənə de görüm maştağalı kimdir, sən kimsən? Məgər biz bir vətənin, bir xalqın övladları deyilikmi? Axı buradan çağırısan, Maştağada səni eşidərlər. Axı, bizi bu torpaq yetirməyibmi? Görürsənmi, zəhmətinin bar verməsinə, kişmiş tənəklərin iri salxım verməsinə necə də sevinirsən. Ancaq ən böyük barın olan övladına verdiyin tərbiyəyə bax. Qardaşı qardaşa düşmən edirsən.

Cavid danışdıqca kişi elə bil yerin tərkinə keçirdi. Bir az bundan qabaq əlində üzüm sevinə-sevinə səkiyə çıxan Kərbəlayı Cavidə günahkar kimi baxırdı. O, dərindən ah çəkib.

– Mirzə, sən məni yuxudan ayıltıdan, sən nə qərribə söz dedin! Gör bir, bizi necə bir-birimizə qarşı qoyublar. Bu çər dəymişlər nə özləri qanıblar, nə də bizi qandırırıblar. Eh Mirzə, bu sözün yadıma bir əhvalatı saldı. Rəhmətlik nənəm həmişə dərdli-dərdli deyərki, yazıq əmin maştağadan bir qız sevmişdi. Onunla evlənmək istəyirdi. Qız maştağadan olduğuna görə atası razı olmadı ki, olmadı. Əmin evlənmədi, qız da ərə getmədi. Bir neçə ildən sonra qız ayrılığa dözməyib öldü. Sevdini qızın ölümü əminin belini qırdı. O, bu gen dünyada özünə yer tapmadı. Nə yeyir, nə içirdi. Bir gün əmin Maştağaya dostugilə qonaq gedir və orada xəstələnir. Əmin görür son günləridir, ev sahibinə deyir: “Əzizim, məni Maştağada, mümkün etsən, həmin qızın yanında basdırın”

Bu xəbəri atasına çatdırırlar. O da adam göndərərək ağır xəstə olmasına baxmayaraq əmini Şüvəlana gətirdi. Acıqlı-acıqlı: ölürsən, burda öl. Maştağada yox! – dedi. Əminin günləri sayılırdı. Ölməyə yaxın sirdaşı olan bacısını yanına çağırır dedi: Sənə bir vəsiyyətim var: Mən öləndən sonra qızın qəbrindən bir ovuc torpaq gətirib üstümə tökərsən. Əmin öldü, bacısı da onun vəsiyyətinə əməl etdi.

Kərbəlayı bu hadisəni danışdıqca Cavid bulud kimi tutulub açılır, gah qaşlarını çatır, gah da gözlərini uzaqlara zilləyir, yumruqlarını sıxır, dodaqaltı nə isə deyirdi. Elə bil Cavid bu hadisəni nə vaxtsa, bəlkə elə bu günlərdə qələmə alacaqdı. Hadisə onu yaman tutmuşdu.

Kövrəlmiş Kərbəlayı söhbətini dayandırır, yaşarmış gözlərini sildi. Üzünü Cavidə tutub dedi:

– Mirzə, yaman başağrısı verdim. Səni də, bacını da kəndləndirdim. Eh, nə qədər istəsən belə-belə dərdlərimiz var, biz qanmadan bəzən dədə-baba yolu ilə gedirik. Mirzə, iki oğlum var, vallah, elə buradaca söz verirəm ki, onların analarına tapşıracağam ki, birinə buzovnalı, birinə də lap maştağalı qızı alsın. Neyləyək, bir bizə belə dur, belə otur deyən olmayıb, elə bil biz yuxuda olmuşuq, – deyə əlini stəkana apardı. Savad da yoxdur ki, oxuyub adam olasan. Bu sözlədən sonra Cavid az qalırdı ki, qoca Kərbəlayını bağına bassın.

O:

– Kərbəlayı, kaş elə yatanlarımız sən kimi tez ayılıydı, onda dərdlərimiz də tez sağalardı, – dedi.

Bildiğini yazdı

Mən xatirələrimin birində Cavidin yaradıcılıq vaxtlarında keçirdiyi hallardan çox qısa da olsa söhbət açmışdım. İndi bu məsələnin üstündə ötəri durmaq istəmirəm.

Cavid yaradıcılıq vaxtları çox dalğın, bəzən əsəbi, həyəcanlı, kənardakı hadisələrə qarşı diqqətsiz, biganə, soyuqqanlı görünər, yalnız öz ələmi ilə məşğul olardı.

Bəzən otaqda var-gəl edərək dialoq, monoloqları ucadan söylər, yenidən masa arxasına keçərək yazısına davam edərdi. Belə hallarda biz onun ətrafından az dolanar, lazım olanda da gözlərdik ki, özü bizi danışdırsın.

Cavid əsərlərini yazarkən obrazların üzərində çox düşünər, onların, üzərində təkrar-təkrar işlərdi. İstər tarixi, istərsə də müasir həyata həsr etdiyi əsərlərdə, müxtəlif biçimli, müxtəlif xarakterli, müxtəlif dünyalı obrazların daxili ələmini, psixologiyasını, düşünmə tərzini, mümkün qədər öyrənməyə çalışardı və bu münasibətlə dəfələrlə mənə deyərdi:

– Mişkinaz, insan nə qədər mürəkkəb məxluqdur. Doğrudan da hərənin öz dünyası, öz ələmi var. Yazıçılığın ən çətin cəhəti də odur ki, hər bir insanın özünəməxsus ələmini doğru-düzgün öyrənsin, əks təqdirdə obraz kamil olmaz, saxta, cansız çıxar, oxucunu inandırmaz. Teat sənətinin böyük hikmətinə o dramaturq yiyələne bilir ki, o, insanı, onun daxili ələmini yaxşı bilir və üstəlik də bildiyini bu və ya başqa obrazı yaradarkən ona uyğun keyfiyyətlər, xasiyyətlər, daxili ələm verir. Bir sözlə, axı deyəsən yazıçı insan yarıdır. Bəli, lap ağıllı-başlı insan! Yazıçı yaratdığı insanın keçmişini,

indisini, hətta gələcəyini də bilməlidir. Misal üçün əsərdə xəyalpərvər, nəcib bir adam yaradırsan, obrazın daxili aləmini, xasiyyətlərini, fərdi xüsusiyyətlərini yaxşı bilmədiyindən, onun təbiətinə, həmin obraza az-çox yaxın olan başqa birisinin hərəkəti qarışar. Onda da obraz şikəst olur, tam çıxmır. Mənə elə gəlir ki, dünyanın böyük sənətkarları həmişə obrazı doğru və düzgün yaratmaq kimi çətin bir yaradıcılıq prosesi haqqında düşünüb-daşınmış və bu çətin məsələni həyatları boyu öyrənmişlər.

Nə isə, Mişkinaz, əgər mən öz obrazlarımı yaxşı öyrənirəmsə, onda gərək əsər də babat çıxsın. Dramaturqun bir çətin işi də var. Onun əsərini, yaratdığı obrazlarını aktyor və rejissor duymalıdır. Vay o əsərin halına ki, onu teatr kollektivi duymasın.

O, tarixi əsərlər üzərində işlərkən çalışardı ki, tarixi şəxsiyyətlərə uydurma rənglər vurmasın. Az qala onları tədqiqatçı kimi öyrənərdi.

Cavid bir dəfə dedi ki, “Topal Teymur”u, “Peyğəmbər”i yazarkən elə bil onlarla üzbəüz oturub, söhbət etmişəm. Onlar mənə sanki öz təbiətləri haqqında danışmışlar. Bəzən onların bu və başqa səhv hərəkətlərini üzlərinə deyib, günahlandırır, nə üçün belə etdiklərini soruşurdum. Doğrudur, onlar da özlərini doğrultmaq üçün mənə cavablar verirdilər. Bəziləri məni qane edir. Bəziləri isə yox.

...1928-ci ilin qış ayları idi. Yuxarıda dediyim kimi Cavid ciddi yaradıcılıq halları keçirirdi. Nə isə yazır, pozurdu.

Soyuq qış günlərindən birində evə gələrkən, deyəsən bərk ümüsdü. Soyundu, əllərini qızdırmaq üçün bir-birinə sürtdü və üzünü mənə tutub dedi:

– Mən Gürcüstana getməliyəm, xüsusən Tiflisdə olmalıyam. Yaradacağım surətləri bir daha müşahidə etmək istəyirəm.

O, bu sözləri deyərkən elə bil mənimlə yox, öz-özü ilə danışdı. İnşallah, yay girər-girməz Gürcüstana gedərik.

Həmin ilin yayında o, bizim hamımızı Borjomda apardı. Biz Borjomda istirahət edərkən, Cavid tez-tez oradakı gürcülərlə görüşər, yaxınlıqdakı Axaltsixilələrin köməyi ilə gürcü kəndlərinə gedər, onlarla söhbət edərdi.

Cavidin burada da dil öyrənmək qabiliyyəti özünü buruzə verdi. Qısa müddət ərzində o, sadə cümlələrlə fikrini gürcücə deyə bilirdi.

Axaltsixilələr zarafata salıb deyərdilər ki, Cavid əfəndi, deyəsən bizim çörəyimizi əlimizdən alacaqsınız.

Cavid o ətrafda gürcülərin həyatı ilə tanış olduqdan sonra, bizi Tiflisə gətirdi.

Biz Tiflisdə qaldığımız müddətdə Cavid daha çox gürcülər arasında olur, Tiflis arxivlərində işləyir, xeyli qeydlər edirdi. Hətta bir necə gürcü alimi ilə də tanış olmuşdu və yavaş-yavaş əsərin ayrı-ayrı hissələri haqqında mənə söhbətlər edirdi. Bakıya qayıdanda isə bildirdi ki, əsərin adı “Knyaz” olacaq.

Bəli, Tiflisdə olarkən “Knyaz” üçün material topladı, yaradıcılıq axtarışları apardı. Əsərdəki obrazların prototiplərini bir daha yaxından öyrəndi, müşahidələrini daha da dərinləşdirdi. Axı, Cavid yaxşı bilmədiyi şeyi yazmırdı. Yazmaq istədiyini isə dərindən-dərinə öyrənər, sonra qələmə alardı.

İnsan deyil, şəkildir

1929-cu ilin yay ayında biz hamımız yenə də Borjomda istirahət edirdik. Şəhərin bağlı-bağatlı bir yerində otaq tutmuşduq.

Adətən, səhər, günorta, axşam yeməklərini evdə yeyərdik. Mən xoşlardım ki, uşaqlara və Cavidə özüm bişirdiyim yeməklərdən yedirdim. Cavid restoranlarda nahar etməyi o qədər də xoşlamazdı.

Lakin hərdən bir mən istirahət edim deyə, yay restoranlarında, açıq havada nahar edərdik.

O zaman Borjom şəhər parkının yanında çayın üzərində yay restoranı var idi. Çayı taxtalarla elə örtmüşdülər ki, bəzi yerlərdən çayın axarı görünürdü.

Cavid bir stol tutmuşdu. Hamımız orada xörək yeyirdik. Xörəyi yenəcə qurtarmışdıq ki, qızım Turan çox həyəcanla çığırdı:

– Baba! Baba! Əmini su aparır:

Biz hamımız onun barmağı ilə göstərdiyi yerə baxdıq. İri bir insan portretini çay aparırdı. Uşaq həmin portreti insana oxşatmışdı.

Cavid suyun apardığı portreti görən kimi sakitləşdi və əlini Turanın başına qoyaraq mehribanlıqla dedi:

“Qızım, o, şəkildir, insan deyil, qorxma, bax!

Sonra öz-özünə danışmış kimi əlavə etdi, eh... zavallı qız, hər insana oxşayan insan deyil axı...

Ürəyin böyük olsun

1931-ci ilin yay aylarında biz Yesentukidə dincəlirdik. Yesentuki Cavidin xoşuna bir o qədər gəlməsə də mədən sularını içmək məqsədilə bir neçə dəfə yay ayları orada istirahət edərdik.

Biz axşam çağları həmişə parka gedərdik. Hər şeyi müşahidə edən Cavid, bir gün 17-18 yaşlı göyçək bir qızı mənə göstərib dedi:

– Mən üç-dörd gündür ki, bu qıza burada rast gəlirəm. Çox kədərli, dalğındır. Görünür onun böyük dərdi var.

Doğrudan da, o mənim də diqqətimi cəlb etmişdi. Cavid düz deyirdi. Qız çox dalğın və qüssəli idi.

Cavid mənə dedi ki, mümkünsə bir öyrənərsən, onun dərdi nədir, bəlkə yardıma ehtiyacı var.

Bu söhbətdən bir gün sonra mən uşaqlarla parka getdim. Cavid sonra gələcəkdi. Təsadüfən həmin qızla anasına rast gəldim. Mən gəlib onların yanında oturdum və üzümü üzündən-gözündən nur tökülən anasına tutub dedim:

– Lütfən deməzsinizmi, bu qəşəng qız niyə belə dalğındır?

Anası elə bil bu sözlərə bənd imiş. Onun dərdi açıldı. Yazıq ana kədərli səslə danışmağa başladı:

– Ay xanım! Nə deyim... Dərdimiz böyükdür. Bu qızın da belə olması dərdimizi artırır. Axı, mən sizə necə deyim. QIZIMI atası varlı-karlı kişiyyə verir. Özü də qızımdan xeyli yaşlı.

Qız zərif bir səslə anasının sözlərinə əlavə etdi:

– Ay xala! Kişinin arvadı ölüb, iki də uşağı qalıb. Mən onu sevmirəm...

Anası qızının üzünə baxıb, mülayim səslə dedi:

– Atan deyir get, get də. Sonra sözünə davam edərək dedi:

- Bu yazıq qız ağıllı-kamallı bir müəllimi istəyir. Müəllim də onu. Atası deyir ki, kasıbdır. Amma o kişinin yaxşı var-dövləti var.

Söhbətin şirin yerində gördüm ki, Cavid özünəməxsus ağır addımlarla bizə yaxınlaşır. O hamımıza salam verib, mənim yanımda oturdu.

Üzümü mənə çox maraqla baxan Cavidə tutub dedim:

– Cavid, qızın dərdi var. onu zorla, istəmədiyi adama ərə verirlər. Verilən adam dövlətli, qoca dul; verilməyən adam isə cavvan, müəllim, özü də kasıb. Bu yazıqlar da bir-birini sevir. Lap elə bil bir hekayə mövzudur.

Cavid yarı əsəbi, yarızarafat tərzdə dedi:

– Elə bilirəm, hekayə yazmaqla hər şeyi düzəltmək olur. Əgər iş hekayə ilə, şer ilə aşısa idi, onda Şərqdə, xüsusilə Azərbaycanda gərək çox insan və onun şəxsiyyəti azad ola idi. Həyat öz bildiyini heç kəsə vermir. Ondan istədiyini zorla, vuruşa-vuruşa almalısan. Kədər, qüssə heç zaman insana kömək etməmişdir. Bu hisslər insanın daxilində gizlənmiş, həmişə insanın arxasını yerə qoymağa hazır olan amansız düşməndir. Bəzən şirin olur, lakin o şirinliyə inanmaq olmaz. Məncə kədərdənsə, həyatda məqsəd, amal uğrunda vuruşmaq lazımdır. Lakin, vuruşun forması yerinə görə müxtəlif olmalıdır. Bəzən silahla, bəzən isə qılıqla, sözlə iş görmək lazımdır.

O burada səsinə yarızarafat tonu verərək, fikrini belə tamamladı: İndi baxaq görək, hansı silahdan istifadə edək.

Bu söhbət əsnasında qızın kiçik qardaşı atasını uzaqdan görüb onun qabağına qaçdı. Ata-oğul bizə yaxınlaşkən kişi birdən Cavidə baxıb ehtiramla dedi:

– A, bu sizsiniz, Cavid əfəndi! Mən sizi çox yaxşı tanıyıram, salam, Dərbənddə yaşayan kumıklardanam, əsərlərinizi oxumuşam.

Cavid: “Mən də sizi tanıyıram, özü də lap yaxşı!” – deyə cavab verdi.

Kişi çox təəccübləndi. Həm də sevindi ki, Cavid onu tanıyır. O dedi:

– Məni hardan tanıyırsınız, Cavid əfəndi?

– Bəli, bəli, tanıyıram. Hətta bilirəm ki, bu gözəl-göyçək qızımı dövlətli – dul, qoca kişiyə ərə verirsən. Onu istəyən müəllimə ərə vermək istəmirsən. Çünki müəllim kasıbdır. Məgər sən müəllimin daxili aləminin zənginliyini görmürsən. Bəli, ərə vermək istədiyən kişinin qoyun-quzusu çöldə mələyəcək, sən isə ismətli qızın isə evdə.

Dostum, belə çıxır ki, mən təsirsiz yazıçıyam ki, əsərlərim sizdə belə bir hərəkətə qarşı nifrət yaratmamışdır. Mən ondan xoşbəxt yazıçı olardım ki, oxucumda yüksək hisslər, böyük fikirlər oyada idim. Nə isə...

Cavid susdu. Araya dərin bir sükut çökdü. Hər kəs bu sükutu pozmaq istəmirdi. Hərə öz daxili aləmi ilə danışdı, götür-qoy edirdi. Deyə bilmərəm bu sükut nə qədər davam etdi. Cavid bu sükutu sakit və kədərli bir səslə pozaraq dedi:

– Ay qardaşım! O bədbəxt müəllim, indi görəsən hardadır! Nə qayırır?

Qızın atası:

– Elə mən sizin yanınıza gələrkən ona yolda rast gəldim, salamlayıb keçdi.

Cavid sevindi, üzündə bir təbəssüm əmələ gəlirdi.

– Yazıq müəllim! Görünür, o sizi və sizin qızınızı gölgə kimi izləyir. Axı, insanları bir-birindən ayıran bu var-dövlət... İnan, o bir canlı varlıq olsaydı, mən onunla bütün qüvvətimlə vuruşardım. O nə yaman qəvi düşməndir. Hər yerdə insanları bir-birinə çarpışdırır, qarşı-qarşıya qoyur. Əgər biz əl-ələ versək, onun arxasını yerə qoyub, lənətə gəlmiş anasını mələdərik.

Cavid bu son sözləri yarızarafat tərzilə dedi. Cavid də, kişi də, hətta ana və qız da gülümsədi.

Sonra Cavid yenə sözə başladı:

– Ay qardaşım, dəli şeytanın sözünə baxıb, müəllimi tapıb gətirib, ona desək ki, sizi nişanlayırıq, görəsən dəli-zad olmaz ki....

Kişi ciddi tərzdə dedi:

– Cavid əfəndi, siz necə istəsəniz, elə də eləmək olar. Bu söz hamımızı sevindirdi. Şübhəsiz ki, hamıdan çox sevinən məsum qız oldu. Sevincdən qız keyləşmiş, elə bil bir az da kədərlənmişdi. Kişi dağlılara məxsus qıvrıqlıqla ayağa durub dedi:

– Cavid əfəndi! Uşaqları sizə tapşırıram, mən indi gəlirəm. O, sürətli addımlarla bizdən uzaqlaşdı.

O qədər də keçməmişdi ki, bir də baxdıq ki, kişi cavan, gözəl bir oğlanla gəlir.

Onlar bizə yaxınlaşarkən, mənim böyrümə qısılmış qız ixtiyarsız ayağa durub baş əydi. Oğlan ümumi salam verdi.

Cavid üzünü müəllimə tutub:

– Buyur otur, müəllim, – dedi. Lakin oğlan oturmadı.

Cavid kişiyyə müraciət edərək sözə başladı:

– Elə deyirəm, biz oğlan adamı olaq, siz də elə qız adamı-sınız. Məsləhət görürsünüzsə, elə burada – parkda nişan ayini keçirək.

Kişi inamla dedi: – Cavid əfəndi, necə istəyirsiniz, elə də edək, həm qız, həm də oğlan adamı-sınız.

Cavid üzünü müəllimə tutaraq: “Qayın-qardaşını da apar, get, üzük al”, - dedi.

Oğlan üzük almağa tələsdi. Bir qədər keçməmiş müəllim qayıtdı. O, bir nişan, bir də qaşlı üzük və bir qutu şokoladlı konfet almışdı. Oğlan aldığı üzükləri Cavidə verdi və dedi:

– Cavid əfəndi, böyük qaşlı üzük olmadı, bağışlayın, qaşı bir az kiçik oldu. Cavid cavabında:

– Oğlum, üzüyün qaşının böyüklüyü vacib deyil, qoy sənün ürəyin böyük olsun. Sonra Cavid üzükləri qızın anasına, mənə, sonra da atasına göstərdi. Cavid:

– Heç bir zaman belə nişan ayini heç yerdə olmayıb. Sonra üzünü oğlana tutaraq:

– Bala, buyur öz əlinlə sevgilini nişanla!

Oğlan utana-utana üzüyü qızın barmağına keçirdi.

Kişi: “Cavid əfəndi, indi kabab yeməyə gedirik”, – dedi.

Cavid: “Xeyr, şirni yemək lazımdır”, – deyər cavab verdi və oğlanın aldığı şokoladdan hərə bir dənə götürdü.

– Hə, gördünmü ay qardaş, el bir olsa, düşmənlər nə qədər qəvi (qüvvətli) olsa da, anasını mələtməyə nə var ki?!..

Ulduzlar yerdə də olur

Cavid səhnə sənətimizin bütün xadimlərini, kiçiyindən tutmuş böyüyünə qədər hamısını sevərdi. O deyərdi ki, böyük sənətkar elə onsuz da ümumi məhəbbət, ümumi qayğı görür. Onu şöhrəti qoynuna alıb gəzdirir. Adi sənətkarlar isə özünə məxsus fədakardırlar. Onlardan şöhrət uzaqdır. Lakin buna baxmayaraq, böyük səhnədən uzaqlaşmırlar, əksinə, ona daha möhkəm tellərlə bağlanırlar. Məncə bunlar da böyük sənətkarlar kimi böyük hörmətə və məhəbbətə layiqdirlər.

O həmişə deyərdi ki, teatr mədəniyyətinin inkişafında xidmət edən hər bir kəsin öz yeri var. Heç bir zaman səhnəyə çıxmıyan, səhnə arxasında öz faydalı əməyi ilə ömrünü keçirən teatr işçiləri də səhnədə şöhrət çələnginin başına qoymuş aktyorlar qədər olmasa da, böyük hünər göstərilər. O həmişə teatr işçiləri ilə dostluq edərdi. Əlbəttə, onların içərisində Abbas Mirzə Şərifzadənin xüsusi sevərdi. Cavid deyərdi ki, Abbas Mirzə yaradıcılığı teatr tariximizdə böyük bir epoxadır. Onun yaradıcılığı xalqın, teatr sənətinin inkişaf yoludur. Abbas Mirzənin yaradıcılığı obrazlar, onun xalqının keçdiyi tarixi yolu təcəssüm etdirir, Abbas Mirzə səhnədə azman bir aktyordur. Onun səsi, hərəkətləri, yaratdığı obrazın daxilini tam açıb tamaşacıya göstərir. O, böyük psixoloq-aktyordur. Adama bəzən elə gəlir ki, bu aktyor illərlə, bəlkə də on illərlə bu və ya başqa psixoloji hadisəni alim kimi öyrənmiş, tədqiq etmiş, sonra onu sənətkar gözü ilə cilalamış və səhnəyə çıxarmışdır. Eh... Belə aktyorları təbiət nadir hal-

larda yaradır. Təbiət böyük sənətkarlar yetirməkdə nə qədər xəsislik edir!

Cavid teatr sənətkarlarını çox sevdiyindən onlarla tez-tez görüşərdi. Onlardan bəziləri, xüsusilə Abbas Mirzə bizə tez-tez gələrdi.

Yeri gəlmişkən deyim ki, Abbas Cavidə “Cavidcan”, – deyə müraciət edərdi, Cavid isə ona sadəcə “Abbas” deyərdi. Yadıma gəlir ki, onların söhbəti çox qısa, ayaqüstü olaydı. Cavid bu böyük sənətkarla saatlarla söhbət edərdi. Adətən, yayda Abbas Mirzə bizə gələrkən, (mənzilimizin pəncərələri ikinci mərtəbənin damına açılırdı) yemək otağının içərisindən balaca pilləkənlə dama çıxırdı. Çıxarkən xırdaca samovarı qaynadıb onların yanına qoyar, yay axşamlarında hamımız bir yerə toplaşıb çay içər, dincələrdik, söhbət edərdik. Dediym kimi söhbət gecə yarından keçənə davam edərdi.

Yenə bir dəfə Cavidlə Abbas Mirzənin söhbəti çox uzun çəkdi. Söhbət sənətdən gedirdi (çox təəssüf ki, təfərrüatı yadımda deyil).

Mərziyə xanım bizim narahat olacağımızdan ehtiyat edərək üzünü Abbas Mirzəyə tutub pıçıltı ilə dedi:

– Abbas, axı, lap gecdir. Bir göyə bax, az qala ulduzlar da batıb. Axı, biz uşaqları da narahat edirik.

Cavid Mərziyə xanımın sözlərini eşitcək üzünü ona tutub dedi:

– Əvvəla siz, Mərziyə xanım səhv edirsiniz. Ulduzlar batmır, əksinə ulduzlar getdikcə daha da parıldayır. Bir də, əzizim, heç belə havada, iki belə böyük ulduzun bizə qonaq gəldiyi zaman adam narahat ola bilərmi?

O iki ulduz deyərkən Abbas Mirzə və Mərziyə xanıma işarə elədi. Bundan hər iki sənətkar güldü.

Abbas Mirzə özünəməxsus təvazökarlıqla başını aşağı əyib dedi:

– Cavidcan, bizə yaman sataşırısan, biz hara, ulduz hara?

Cavid bir az bundan qabaqkı zarafatyana ahəngini dəyişərək tam ciddi bir tərzdə dedi: “Xeyr, Abbas, sən də, Mərziyə xanım da, hər ikiniz böyük sənətin əngin səmalarında sönməz ulduzlarısınız ki, bu gün bizə qonaq gəlibsiniz, göydə göy ulduzları, yerdə elm ulduzları, mənəvi aləmin ulduzları, sənət ulduzları olur”

Dost yarası sağalmaz

Cavidlə böyük artist və rejissor, Azərbaycan səhnəsinin görkəmli ustalarından biri olan İsmayıl Hidayətzadə arasında dostluğun maraqlı tarixçəsi var.

İsmayıl Hidayətzadənin bəmərə söhbətləri, çox vaxt ciddi bir işi zarafatla həll etməsi, bəzən çox prinsipiallığı Cavidin xoşuna gəlirdi.

İ.Hidayətzadə istər Cavidin tamaşaya qoyulan əsərlərilə, istərsə də bu və ya başqa sənət məsələlərilə əlaqədar olaraq bizə tez-tez gələr, söhbətləri də adətən uzun çəkərdi. İ.Hidayətzadə Cavidin əsərlərində Qorxmaz (“Afət”), Arif (“İblis”), Əşrəf (“Şeyda”) Cücə (“Topal Teymur”), Şeyx Mərvan (“Şeyx Sənan”), Şakro (“Knyaz”) kimi surətlər yaratmışdır.

Bu rolların hazırlanmasında, eləcə də özünün rejissorluğu ilə hazırladığı əsərlərdə Cavidlə tez-tez məsləhətləşərdi.

Hidayətzadənin yaxşı oynadığı rollardan biri Arif surəti idi. O, Şakronu da həvəslə oynayır. Lakin istər Arif, istərsə də Şakronun təbiətindəki naqislik Hidayətzadənin açmırdı. İctimai-siyasi hadisələr nəcib, böyük amallarla yaşayan xeyirxah Arifin təbiətindəki nəcib hissləri qovmuş, onu, nəhayət, qardaş qatilinə çevirmişdi. Böyük psixoloji dəyişiklikləri Hidayətzadə ustandlıqla oynayır.

O çalışırdı ki, tamaşacıda bir tərəfdən Arifin nəcibliyinə, xeyirxahlığına məhəbbət hissi alovlandırın, bir tərəfdən də qardaş qatilinə nifrəti gücləndirsin. Bu çətin işin öhdəsindən aktyor ba-

carıqla gəlirdi. Lakin bu, Hidayətzadənin ürəyindən deyildi. O istəyirdi ki, Arif tam müsbət obraz olsun. Ona görə də bir dəfə bizə gələrkən dedi:

– Cavid əfəndi! Axı, Arifin qardaş qatili olması heç açmır. Arif yaxşı bir adamdır. Sonra zəif təbiətli Arifin daxili aləminə pis əməllər min bir hiylə ilə yol tapır. Mənim zəhmətim hədəf gedir. Mən tamaşaçıda Arifə qarşı məhəbbət hissi oyadıram. Sonra bütün qüvvəmi qoyub ona nifrət hissini alovlandırmağa çalışıram. Görürsünüzmü, əvvəl mən böyük təbiətli adam olur, sonra lap kiçilirəm. Demək, tamaşacı da məni sevmir.

Cavid bu böyük aktyorun kədərini hiss edirdi. Ona görə də əlini çiyinini qoyub, bir az nəvazişlə dedi:

– İsmayıl, özün bilirsən, ayın yarısında ay böyük olur, yarısında isə kiçik. Ayın bizə kiçik və ya böyük görünməsindən ay heç zərər çəkmir. O elə aydır ki, aydır! Milyon illər o göydə üzür və üzəcək də. Sən də eləsən. Hansı obrazda kiçilirsən kiçil, böyüyürsən böyü, elə sənət səmasında böyük sənətkar kimi üzəcəksən ki, üzəcəksən...

Eşitdiyimə görə Şakrodan da narazısan. Deyirsən ki, o da mənfi obrazdır. O mənfiləri görməsələr, vallah müsbətlərin qədri ni bilməzlər. Sən o hiyləgər, qurnaz Şakronu elə yarat ki, bütün qurnazlara, hiyləgərlərə, alçaqlara nifrət hissi birə on artsın. Bu, sənin sənətindəki böyüklükdür. Elə bu sənə bəsdir. O gün teatrda demişdin ki, Şakroya bir nəğmə yazım. Sən çox gözəl bilirsən ki, mən heç kimin arzusu ilə əsərimə əlavə etmirəm. Bu bir az ağılıma batır, deyəsən yerinə düşür. Neyləyim, sənsən, sənin arzunu yerinə yetirirəm. Cızma-qarasını da etmişəm. İstəyirsən oxuyum, gör könlünə yatırmı? – deyə yazı masasının üstündən bir kağız götürüb “Knyaz”dakı Şakronun mahnısının mətnini ona oxumağa başladı.

İ. Hidayətzadə mahnı oxuyub qurtarandan sonra sevinə-sevinə dedi: – Elə bu mənim istədiyimdir. Görərsən, bu qarabala səhnədə bunu necə oxuyacaqdır.

Bəzən İsmayıl böyük aktyorlara öz fikrini inandıra bilmədikdə Cavid köməyə çağırırdı, yarızarafatla deyirdi:

– Cavid əfəndi, sən allah, bizim şərqli malımızı böl, sən də vaxtını almayıb gedək. Vaxtı almamaq deməsinə baxmayaraq o, həmişə bizdə 4-5 saat oturardı.

İ. Hidayətzadəni, Abbas Mirzəni, Cavidə tanıyan adamlar gözəl bilirlər ki, onlar gözəl pürreng çay içməyi xoşlayırdılar. Lakin mənim dəmlədiyim pürreng çaylar içilməmiş qalırdı. Bu 4-5 saatda mən dəfələrlə soyumuş, içilməmiş, çayları aparıb dəyişərdim. Yalnız ara soyuyandan sonra çayları içirdilər.

Bəzən onlar böyük vuruşdan çıxanlara oxşardılar. Belə hallarda çay onların dadına çatırdı. Mübahisədən sonra, ya Abbas Mirzə, ya elə Cavidin özü deyirdi:

– Hə, ver bir çayımızı içək, qüvvəyə gələk.

Əlbəttə, bu söhbətlər və mübahisələrdə heç birisi ədəb və ərkan dairəsindən kənara çıxmazdılar. Və bir-birinə çox hörmət və ehtiramla müraciət edərdilər.

Yadımdadır... “Səyavuş”un ilk quruluşunun rejissorluğunu İ.Hidayətzadəyə tapşırırmışdılar.

O, tamaşa üzərində işlərkən xeyli əziyyət çəkir, dəfələrlə Cavidin yanına gəlir, onunla söhbət edir, bir sıra tarixi kitabları aparıb oxuyur, geri qaytarır, o dövrün mədəniyyəti haqqında rus müəlliflərinin əsərləri ilə tanış olurdu. Orta əsr miniatür rəssamlarının əsərlərini birlikdə götür-qoy edirdilər. Evimiz əsil yaradıcılıq laboratoriyasına çevrilmişdi.

Hidayətzadə “Səyavuş” üzərində işləyərkən bir gün Abbas Mirzə ilə pilləkəni mübahisə eləyə-eləyə çıxırdılar. Cavidin yanına çatar-çatmaz hər ikisi bir ağızdan:

– Salam, ustad! İşimiz yaman çətinə düşüb. Gərək adətin üzrə bizi ədalətli mühakimə edəsən. Yoxsa iş xarabdır, - dedilər.

Cavid adəti üzrə sakitcə qulaq asdı. Hətta bir az dodaqaltı gülümsündü. Üzünü Abbas Mirzə ilə Hidayətzadə tutub dedi:

– Bir məni başa salın görüm nə olub? Əgər söhbət “Səyavuş”dan gedirsə, elə, qardaşlarım, siz nə qədər ağıllı mühakimə etsəniz bu bir o qədər “Səyavuş”la mənim xeyrimə olar, – deyə güldü. Onlar da gülüşdülər.

Bu müqəddimədən sonra hər üçü ciddi şəkil alıb, masanın ətrafında oturdular. Mən də bir tərəfdə oturub qulaq asırdım. Bilirdim ki, Səyavuş rolunu Abbas Mirzə hazırlayır. Götünür rolun şərhində rejissor Hidayətzadə ilə aktyor A.M. Şərifzadə arasında müəyyən ziddiyyət vardı. Ona görə də Cavidə müraciət etmişdilər.

İ. Hidayətzadə oturandan sonra üzünü Cavidə tutub dedi:

– Cavid əfəndi, vallah bir gün eşidəcəksiniz ki, mən Səyavuşu – barmağı ilə Abbas Mirzəni göstərdi – Gərşivəzdən əvvəl öldürmüşəm. Abbas Mirzə əhvalını pozmayaraq üzünü Hidayətzadəyə tutub çox təmkinlə dedi:

– Qoy məni dost öldürsün, qəm etməz.

Birdən-birə Cavidin üzü tutuldu, nə isə yadına düşdü. Üzünü hər ikisinə tutub aramla dedi:

– Yox, yox, dost yarası yaman olar, dost yarası sağalmaz, demişlər.

Araya sükut çökdü. Mən hiss etdim ki, elə buradaca çayı gətirmək lazımdır. Mən çayla geri qayıdanda da sükut sürürdü.

Aktyor psixoloq olmalıdır

Cavid əsərlərinin tamaşa taleyi ilə çox maraqlanardı. İstəməzdi ki, bu və ya başqa aktyor yaratdığı surətin sözünü azacıq da olsa öz zövqünə uyğun dəyişsin. Eləcə də obrazın bu və ya başqa sözünü onun daxili aləmi ilə səsleşməyə ahənglə, intonasiya ilə deməsini sevməzdi.

Yadımdadır, “Şeyx Sənan” tamaşalarının qutuluşlarının birində o, adəti üzrə məşqə getmişdi. Cavid bütün əsərlərinin məşqlərində iştirak edirdi. Aktyorların, rejissorların əsərə münasibətinə, obrazın bu və ya başqa ifadəsinin təsir qüvvəsini diqqətlə izləyirdi.

“Şeyx Sənan” ın məşqlərinin getdiyi günlərdən birində o, evə narahat bir halda qayıtdı. Mən belə hallarda onun narahatlığının səbəbini soruşmazdım.

Cavid nahar etdikdən, bir qədər dincəldikdən sonra münasib bir vaxtda əsəbiliyinin səbəbini soruşardım. Həmin gün də elə oldu. O, dincələndən sonra mən ona dedim ki, gözümə bir təhər görünürsən. O, mənim sualımı gözləyirmiş kimi dedi:

– Bu gün birinci pərdənin məşqində Əzra Zəhranın Şeyx Sənanla vidalaşmağa gəldiyini bildirir. Əzra “Zəhra səni vidaya gəlmişdir” sözlərini kədərlə deməliydi. Zəhra böyük, ülvü bir məhəbbətlə Şeyx Sənanı sevir. Şeyx Sənan bu böyük məhəbbəti duyur, ona acıyır. Lakin... məhəbbəti ürəyində daşıyan Zəhra uzaq yoldan Sənanla vidalaşmağa gəlmişdir. Bu taleyi kəm qız Sənanı pak, təmiz bir məhəbbətlə sevir. Onun

bu sevgisini Əzra incədən-incəyə duyur. Lakin aktrisa “Zəhra səni vidaya gəlmişdir” sözlərinin elə bir ahənglə söyləyir ki, sanki yüngül əxlaqlı bir qız görüşə gəlmişdir. Buna görə də həyəcanlı və kədərli idim. Axı, səhnə ustası obrazı yaradarkən, onun bütün daxili aləmini duymalı, obrazın hər bir sözünün ağırlığını hiss etməli, intonasiyanı doğru-düzgün ifadə etməlidir. Aktyor əsil psixoloq olmalıdır.

Axı, o niyə məscid tikdirdi ki...

1934-cü il idi. Cavid həmin il bizi Vladiqafqaza (indiki Orconikidze) yay istirahətinə aparmışdı. Bura çox xoş iqlimi olan yerdir. Şəhərin gözəl və mədəni bir parkı vardı. Şəhər əhli hamı, uşaqdan tutmuş böyüyə qədər, axşam çağı bu parka gedərdi.

O zamanlar Orconikidzedə xeyli azərbaycanlı yaşayırdı. Bunların bir hissəsi İran Azərbaycanından, bir hissəsi isə Şamaxı və Qarabağdan köçüb gəlmişdilər.

Şəhərdə tez-tez azərbaycanca danışan adamlara rast gəlmək olardı.

Bir gün Cavidlə parka gəzməyə çıxmışdıq. Hava bir az isti idi. Evə qayıdırdıq. Bu vaxt gördük ki, bizdən bir az kənarda biri çox yaşlı, digəri cavan iki kişi bərk dəyişə-dəyişə gəlirdilər. Az qalırdı vuruşalar. Onlar bizə çatar-çatmaz cavan kişi Cavidlə salamladı, üzünü ona tutub dedi:

– Cavid əfəndi, bu mənim əmimidir. Yaxşı kişidir – zəhmət-sevərdir. Amma yamanca dındardır. O uzaqdaql gözəl məscidi görürsünüzmü? Onu Bakı milyoneri Muxtarov inqilabdan əvvəl tikdirmişdir.

Onun barmağı ilə göstərdiyi məscidi biz görmüşdük. Memarlıq abidəsi kimi ora gəzməyə getmişdik. Azərbaycan ustalarının bu canlı abidəsi adama çox şey deyirdi. Bu abidədə həm zəriflik, həm də əzəmət özünü göstərirdi.

Biz hər ikimiz məscidə baxandan sonra cavan oğlan sözünə davam etdi:

– Əmim gecə-gündüz o məsciddə dua etməklə məşğuldur. Cavid əfəndi, dərd tək bu olsaydı, onu çəkməyə nə vardı k1? Əmim evdəki qız uşaqlarını gündə özü ilə bərabər məscidə aparır, “qoy orada oturub-dursunlar adam olsunlar”, -deyir. Mən heç bu kişini inandıra bilmirəm ki, onlar orada nə öyrənəcəklər. Əslinə baxsanız orada heç ağıllı-başlı molla da yoxdur. Savadlı molla olsaydı yenə adam təskinlik tapardı.

Eh, Cavid əfəndi, mən bu qoca kişiyyə necə başa salım. Axı, zamanə bizdən başqa şey tələb edir. Bu isə uşaqları da öz yolu ilə aparmaq istəyir.

Cavan oğlan əsəbi, narahat bir səslə danışdıqca, Cavid fikir öz qanadlarına alıb uzaqlara aparırdı. O gah qaşlarını dartıb oğlana qulaq asır, gah da elə bil uzaqdakı bir adamı günahlandırın baxışlarla baxırdı.

Cavid üzünü qoca kişiyyə tutub diqqətlə ona baxdı və sonra cavan oğlana dedi:

– Əzizim, axı o niyə məscid tikdirdi ki, siz indi bir-birinizlə vuruşasınız.

Mən hiss etdim ki, qoca Cavidin fikri ilə o qədər də razı deyil. Lakin o heç bir söz demədi.

Biz parkdan çox gərgin, əsəbi bir halda evə qayıtdıq. O gün Cavid demək olar ki, heç çörək də yemədi.

Qəhvəni içmədi

Cavid əsər yazmaq fikrində olarkən çox dalğın gəzərdi. Bəzən o, saatlarla otaqda bir tərəfə çəkilib düşünər, nə isə götür-qoy edər, balaca cib dəftərcəsinə narın xətlə qeydlər edər. Bu vəziyyət uzun çəkərdi. Belə vaxtlarda mən bilərdim ki, Cavid nə isə yeni bir əsər üzərində işləyir.

Belə hallarda bəzən xörək yediyi vaxt heç bir söz demədən yazı masasının arxasına keçər, qısa qeyd edib qayıdar, bəzən isə saatlarla oturub işlərdi. Biz belə hallarda heç zaman onu danışdırmazdıq.

Cavid əsər üzərində işləməzdən əvvəl o haqda (əgər tarixi əsərdirsə) bir çox bədii, elmi əsərlər oxuyardı. O, əsərlərinin üzünü dönə-dönə köçürərdi və hər dəfə də çox böyük dəyişikliklər edər. İlk əlyazması nə qədər qatmaqarışlıq olarsa, üzünü son dəfə köçürərkən bir o qədər səliqəli yazardı.

Adətən, gecələr işlərdi. Çünki sakitlikdə işləməyi daha çox sevərdi. Gündüzlər isə, özünün dediyi kimi, yüngün işlərlə məşğul olardı, oxuyardı, əsərlərinin üzünü köçürərdi. Qurtarmamış əsərini heç kəsə oxumazdı.

Yadımdadır, bir dəfə yorğun halda, qoltuğunda xeyli kitab evə gəldi. İrəlində xatırladığım kimi məni Cavid savadlandırmışdı. 1918-ci ildə, evlənməyimizdən bir qədər sonra o, evdə mənə dərs verməyə başladı. Oxumaq, savad öyrənmək mənim çoxdankı arzum idi. Beləliklə, mən bir qədərdən sonra sərbəst oxuya bildim. Məndə bədii ədəbiyyata marağı da Cavid oyatmışdı. Mən müntəzəm olaraq mütaliə edərdim. Cavid öz zövqünə uyğun bə-

dii əsərləri seçər, mənə verərdi, mən də oxuyardım. Bir dəfə onun qoltuğundakı kitabları görərkən, elə bildim ki, yenə də mənim üçün kitabxanadan maraqlı əsərlər gətirmişdir. Lakin mən səhv etmişdim. Bu dəfə Cavid kitabları mənim üçün yox, özü üçün gətirmişdim.

Cavid hərdən gətirdiyi kitabları mənə oxutdurub özü uşaq marağı ilə dinlərdi. O gün gətirdiyi kitabları isə, təəssüf ki, mən oxuya bilməzdim. Kitabların hamısı farsca idi.

Cavidə dedim ki, kitabları görərkən elə bildim ki, mənim üçün gətirmisən. O, sakit bir ahənglə dedi: “Yox, bunları özüm üçün gətirmişəm”. Sonra mənə böyük şair Ömər Xəyyam haqqında əsər yazmaq fikrində olduğunu söylədi. O, Ömər Xəyyam haqqında yazılmış elmi əsərləri, şairin rübailərini diqqətlə oxuyur və bəzilərini yazacağı əsərində istifadə etmək məqsədilə cib dəftərçəsində azərbaycancaya tərcümə edirdi.

Cavid uzun müddət böyük mütəfəkkir, filosof-şair Ömər Xəyyam haqqında düşünür, götür-qoy edirdi. O, çox narahat bir hal keçirirdi. Şairin tarixi faciəsini tamaşaçı və oxuculara daha yaxşı, daha inandırıcı çatdırmaq üçün bəzi səhnəcikləri, hətta dialoqları öz-özünə uca səslə oxuyardı (ümumiyyətlə, hər hansı bir əsəri yazarkən otaqda gərdiş edə-edə ucadan oxumaq adəti idi). Elə bil özü-özüyü məsləhətləşirdi, bəzən amansız tənqidçi kimi bu və ya başqa dialoqu silərdi. Belə gərgin iş zamanlarında onun çox xoşladığı qara qəhvəni gətirib yazı masasının üzərinə qoyaraq, sakitcə gedərdik. O çox böyük iştahla qəhvəni içər və işini davam edərdi.

Cavid “Xəyyam”ı yazarkən, bəzən yazı masasının yanında qoyulmuş sandığın üstündə bardaş qurub oturur və bu vəziyyətdə işləməyi sevərdi.

O, bu pyeslə 1935-ci ildə Azərbaycan SSR-in yaxşı ədəbi əsərlər müsabiqəsində iştirak edəcəkdə.

1934-cü ilin ortaları. Cavidin “Xəyyam” üzərində gərgin işlədiyi vaxtlar idi. Bir gün axşam hara isə qonaq gedəcəkdik. O, məni çağıraraq dedi ki, “Sən hazırlaş, mən də o vaxta qədər bir balaca cızma-qarama baxım, sonra gedək”.

Adətinə görə işlərkən, qəhvəni çox xoşladığına görə mən bir fincan qəhvə hazırladım, masasının üstünə qoyub, getmək üçün hazırlaşmağa başladım.

Mən hazırlaşdım... Cavid çox gərgin bir halda işləyirdi. Onun qaşları çatılmışdı. Hərdən öz-özünə dodaqaltı danışdı. Ona mane olmaq insafdan deyildi. Mən bir tərəfə çəkilib əlimə bir kitab alıb oxumağa başladım. Saatlar gəlib keçdi... İşləyən vaxt arada durub gəzişərdi, amma bu dəfə bir də olsun yerindən qalxmırdı. O, elə həvəslə işləyirdi ki, onu narahat etməyə qıymadım.

Yazı masasının üstündəki qara metaldan olan cib saatına baxdım. Saat 10 idi. Biz qonaqlığa düz dörd saat gecikmişdik. O isə hələ də işləyirdi. Bir qədərdən sonra (deyəsən çox yorulmuşdu), yerindən qalxdı, üzünü mənə tutub dedi: “hə, hazırsanmı, gedək!”. Mən dinmədim. Onun gözü birdən saatına sataşdı.

“Baho... saat 11-in yarısıdır ki... Gör biz nə qədər gecikmişik. Demə 4 saat yarım ki, mən bir nəfəsə işləyirəm. Sonra birdən yarızarafat, yarı ciddi dedi: “Axı, sən niyə məni işdən ayırmadın, saatlarla geyimli-kecimli oturub məni gözləyirsən. Heç sözə baxan deyilsən. Sən mənə yaxşı dərs verdin. Daha sənə etibarım yoxdur. Sənin ipinlə quyuya düşmək olmaz. Yaxşıca məni özünə borclu elədin. Bu gündən belə, bir zəngli saat alacam. Belə işlər olanda saati özüm quracağam. Saat ki, məni işdən ayırmaq

haqqında götür-qoy etməyəcək. O insafsız işin lap şıdırdığı vaxtında zəngini vuracaq”.

Cavid birdən bayaqdan tökdüyüm içilməmiş qəhvə fincanını gördü və təəssüflə dedi:

– Mən qəhvəmi də içməmişəm ki..

Onların dostluğu sarsılmazdı

Cavid böyük sənətkarımız Üzeyir Hacıbəyovla çoxdan, lap gəncliyindən tanış idi.

Yadımdadır, Cavid deyirdi ki, mən də, Üzeyir də Tiflisdə olarkən hər ikimiz “Şeyx Sənan” üzərində işləyirdik. O, “Şeyx Sənan” operası, mən isə “Şeyx Sənan” faciəsi üzərində çalışırıq. Bir gün növbəti görüşlərimizin birində o dedi ki, Cavid, “Şeyx Sənan” operasını qurtarmışam, gəl librettosunu oxuyum, qulaq as, gör bəyənersənmi?

Mən ona dedim ki, Üzeyir bəy, sən allah incimə, mən sənin bu istəyinə əməl edə bilməyəcəyəm. Özün bilirsən ki, mən də “Şeyx Sənan” faciəsi üzərində çalışıram. Əgər sənin librettona qulaq assam, qorxuram xata edib təsir altına düşəm. Yaxşısı budur ki, hələ qoy mən onun intizarında qalım. Sonra böyük həvəs və məmnuniyyətlə sənin librettona qulaq asaram.

Cavid yeri düşdükcə Üzeyir bəy haqqında söhbətlər edərdi.

Bakıda Üzeyir bəylə Cavid arasında dostluq daha da möhkəmləndi. Üzeyir bəyin bacanağı Pənah bəy Qasimovla biz Kommunist küçəsindəki 8№-li evin üçüncü məryəbəsində (indiki Azərbaycan SSR Ali Sovetinin binası) qonşu idik. Üzeyir bəy, eləcə də Müslüm bəy Maqomaqev tez-tez Pənah bəygilə gələr və hər dəfə ya onlara getməzdən əvvəl, ya da çıxandan sonra bizə gəlib söhbət edərdilər. Hətta bəzən Üzeyirlə Müslüm Pənahgilə getməzdən əvvəl bizə gələrkən söhbətləri elə şirin olardı ki, Pə-

nahı da çağırar və daha ora getməzdilər.

Pənah bəygil həmin binadan sonra da dostluğumuz, get-gəl davam edirdi.

Yadımdadır...1936-cı ilin sentyabr ayının 27-də Pənah bəyin kiçik qızı Nigarın ad günü idi. Yenə də dostlar ora toplaşmışdı. Söhbət zamanı Üzeyir bəy üzünü Cavidə tutub dedi: “Cavid əfəndi, özün bilirsən “Koroğlu” üzərində işləyirəm. Yaman vuruşdayam. Bu yaxınlarda qurtarıram. İnşallah, “Koroğlu”nu qurtarandan sonra, ürəyimdə tutmuşam ki, sənin “Şeyx Sənan”ına opera yazım.

Cavid dedi:

– Üzeyir bəy, mən sənin qulluğunda həmişə hazırım. Nə vaxt istəsən, “Şeyx Sənan”a libretto yazaram. Sonra Üzeyir bəy yarıkdərli bir halda dedi ki, özün bilirsən də mənim “Şeyx Sənan” operamın librettosu o qədər də xoşuma gəlmir. Sənin “Şeyx Sənan”ın mənim ürəyimcəndir. Allah sənə də, mənə də cansağlığı versin. Yaxşı bir əsər yazarıq.

Bu zaman söhbətə maraqla qulaq asan Müslüm bəy üzünü Üzeyir bəyə tutub dedi:

– Üzeyir, özün haqqında danışsən. Bizləri tamamilə unudursan, heç ürəyimdə tutduqlarımı demirsən. Sən ki, ürəyimdəkilərdən xəbərdarsan. Sənki ürəyimdəkilərdən xəbərdarsan.

Üzeyir bəy səsini zarafatya bir ahəng verdi:

– Müslüm, mən heç kəsin sirrini açan oğlanlardan deyiləm. İndi istəyirsən sənin sirrini açıb deyim ki, çoxdandır “İblis” operası yazmaq istəyirsən. Hətta bir-iki dəfə oturub götür-qoy etmişik, sonra deyəcəksən ki, Üzeyir mənim yaradıcılıq sirrimi açır. Deyirsən, qardaş, özün de. Bu Cavid, bu da sən. Üzeyir bəy güldü. Güllüş uzun sürmədi.

Müslüm bəy:

– Üzeyir, nə vardı sən dedin. Cavid əfəndi, mən istəyirəm lap bu günlər “İblis” haqqında sizinlə söhbət edək.

Sonralar onlar – Cavidlə Müslüm bəy “İblis” haqqında ciddi söhbətlər etmişdilər. Müslüm bəy operanı yazmağa hazırlaşdı. Bu söhbətlərdən biri indi də mənim yadımdadır.

1937-ci il aprelin 30-da “Koroğlu” operasının ilk tamaşası idi. Üzeyir bəy bizi də dəvət etmişdi. “Koroğlu” tamaşaçıları tərəfindən çox gözəl qarşılandı.

Cavid tamaşa qurtarar-qurtarmaz: – Bu gün əsil xalq bayramı, əsil sənət bayramıdır, – dedi. Mən Cavidlə bərabər Üzeyir bəyi təbrik etmək üçün səhnə arxasına keçdik.

Onlar çox səmimi görüşdülər və Cavid mənə söylədiyi sözləri Üzeyir bəyə də dedi.

Üzeyir bəy ayrılarkən Cavidin əlini sıxıb çox mehribanlıqla dedi:

– İndi “Şeyx Sənan” operasına başlaya bilərik. Müslüm də sözə qarışdı:

– Cavid əfəndi, “İblis” yadda çıxmasın, sözüümüz sözdür.

Cavidlə Üzeyir bəyin dostluğu adı bir dostluq deyildi. Bu sənətkarla dostluğu idi. Onların hər üçü sənət naminə, sənət eşqinə, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı naminə dostluq edirdilər. Ona görə də bu dostluq çox möhkəm və sarsılmaz idi.

Qızıl gül güllərin şahıdır

Cavid bütün şairlər kimi gözəlliyə vurğun idi. Mən gözəllik deyərkən yalnız zahiri gözəlliyi nəzərdə tutmuram. Buna baxmayaraq ki, Cavid xarici gözəlliyə də aşıq idi.

Gözəllik Cavid üçün elə bil hava, su idi. O, dəfələrlə mənə deyirdi ki, gözəllik insanın təbiətində, insanın əməlində, insanın böyüklüyündə, insanın insana verdiyi xeyirdədir. Əgər istər təbiətdəki gözəllik, istərsə də insanlardakı gözəllik xeyirli bir şeyə yaramırsa, mən onu gözəl saymıram. Ondan tam zövq almıram.

– Əslinə baxsan, Mişkinaz, o ağac ki, kölgə salmır, onu dibindən çıxarıb atmaq lazımdır. O gözəllik ki, insanlara xidmət etmir, mən ona vurula bilmərəm. Ondan ruhlana bilmərəm.

Yadımdadır...Bir gün evdə heç kim yox idi. Adətən, mən tək olarkən xörək yeməzdim. Nədənsə bərk acmışdım. Xörəyə qədər bir şey yeməyi qərara aldım. Minalı boşqabda bir yumurta bişirib təzəcə yeməyə başlamışdım ki, bir də baxdım ki, Cavid içəri girdi. Mən ayağa durmaq istərkən o, xəfifcə çiyinimə toxunaraq: “Otur, otur”, – deyərək mənə ayağa durmağa qoymadı. “Çörəyini ye, deyəsən acıbsan”. Mən cavab vermək istəyirdim ki, onun gözü qaba sataşdı.

Cavid yarı ciddi bir tərzdə dedi:

– Əgər evə bir qonaq gəlsəydi, sən bu qabda nə özün xörək yeyərdin, nə də qonağa verərdin. Yığışdır bu qabı. Həmişə evin gözəl və yaxşı qabında xörək ye. Onda adamın iştahı olur. Gözəl

qab insanın iştahını artırmaqla, ona xidmət edir, ona yararır, ona görə də gözəldir.

Gözəllik həyatdır. Gözəllik bir şeyə yaramaqladır. Özün bilir-sən ki, qızılgülü sevirəm. Qızılgül güllərin şahıdır. Axı, təbiətin yaratdığı bu ecazkar gül bizi xoşlandırır, bizim əhvalı-ruhiyyəmi-zini dəyişir, elə bil bizə ruh verir.

Əzizim, insan da belədir. O, öz xidmətləri ilə, öz gözəllikləri ilə insana xidmət etməlidir. Vallah, inan, elə-belə adı bir həkim qadın, kor olmuş bir qızın gözünü açırsa, mən həmin həkimi dünyanın ilahiləri qədər gözəl sayıram. İnsan, insan şərəfətini qoruduğu üçün gözəldir.

Məgər qədim allahlar, ilahələr insan şəkilində təsəvvür olunmurdumu? Elə bax, Artemidaya, Prometeyə! Bunlar ən gözəl insanlar deyillərmi? Mən Prometeyi Zevsdən daha çox qiymətləndirirəm. Çox zaman Prometeyin obrazı mənim gözümlə qarşısında canlanır. Çünki Prometey insana xidmət üçün çarmıxa çəkilmişdir. Bax, bu, əbədi gözəllik deməkdir. Əgər bir insan, bir sənətkar xalq üçün, vətən üçün, insanlar üçün çarmıxa çəkilirsə, bu o deməkdir ki, o yaşayır, o, gözəllərin gözəlidir.

Mən təkrar edirəm. Qızılgülü sevirəm. Ona görə ki, təbiət onu yaradıbdır ki, insanlara xoş ətir saçsın.

Əgər qızılgül öz ətiri ilə insanları xoşhal etməsəydi, bəlkə də özü yaranışından heç razı qalmazdı.

– Mişginaz! Əgər mənim yazı-pozum xalqa xidmət etmirsə, onda mən ən bədbəxt sənətkaram, bədbəxt adamam. Onda mən nəyə lazımam.

Qızılgül yarandığı gündən bu günə qədər, sabah da, birisi gün də, həyat olana qədər insanları, bəşəriyyəti, hamını - gülsevərləri xoş hal edəcəkdir. Qoy, bizim hamımız, insanın xoşbəxtliyi üçün,

insanın azadlığı üçün, insanın neyləyim, nə deməməsi üçün bir iş görək.

İnan, ən kiçik peşəkardan tutmuş, ən böyük sənətkara qədər bu amala xidmət etsə həyat çox məsud olar.

Cavid doğrudan da qızılgülü çox sevərdi. Mən onun bu xasiyyəti bildiyim üçün, çalışdım ki, o, masasının üstündəki gülqabında hər gün bir dənə də olsa qızılgül görsün.

Cavid yalnız qızılgülü sevmirdi. O, qızılgüldən hazırlanan bütün şeyləri sevirdi. Tez-tez gülabdan istifadə edərdi. Gül ətri onun ən çox sevdiyi ətirərdən idi. O həmişə qızılgül ətri ilə ətirənməyi xoşlardı. Özünün dediyi kimi, cavanlıqda, hətta maddi çətinliklər çəkdiyi vaxtlarda belə qızılgül ətrini almağa qənaət etməzmiş.

Cavid mənə danışmışdı ki, Tiflisə təzə gələn vaxtlar bir gün xörək yemək üçün aşxanaya gedirmiş. Yolda, özünün dediyi kimi, şeytan onu çaşdırıb ətriyyət mağazasına aparır. Yeməyə çatacaq pulu götürüb, bir şüşə qızılgül ətri alaraq evə qayıdır.

Cavid hələ uşaqlıqdan qızılgülün vurğunu imiş. Bir hadisəni sizə danışmaq istəyirəm.

Cavidin böyük bacısı Fatimə xanım çox sonralar mənə danışdı ki, həyatımız qızılgüllə dolu olardı, hər tərəfi qızılgülün ətri bürüyərdi. Bir gün bizim hamımız evdə oturub söhbət edirdik. Cavid (onda onun 6-7 yaşı olardı) qucağı qırmızı güllərlə dolu otağa gəldi. Üzünü mənə tutub dedi:

– Bacı, bunlardan mənə mürəbbə bişir. Biz onun bu sözlərinə gülüşdük. Uşaq bilmirdi ki, bu mürəbbə gülü deyildi.

Cavid mürəbbələr içərisində də gül mürəbbəsini xoşlardı. Mən həmişə gül mürəbbəsi bişirərdim.

Ona elə gəlirdi ki, hamı qızılgülü və qızılgül ətrini, qızıl gül yağımı sevir.

Biz bir yerə, ad gününə, toya, qonaqlığa gedərkən nə hədiyyə aparsaydıq, Cavid onun üstünə mütləq qızılgül ətri də qoyardı.

Ona qızılgül ətrini hədiyyə verəndə uşaq kimi sevinərdi. Ətirdən ovuc dolusu istifadə edərdi.

İndi də qızılgülü görərkən həmişə Cavid, eləcə də onun: - “Hamı, qızılgül kimi insanın xoşhal olması üçün bir işə yarayarsa, onda insanlar daha məsud yaşar. İnsana xidmət etməyən şey gözəl deyil” – sözləri yadıma düşür.

Hüseyn
Resizadə **CAVİD**

**HÜSEYN
CAVİD
RƏSİZADƏNİN**

Həyat və yaradıcılığı

*Yar beynimi, aç kalbimi! Eyvah, açamazsın;
Kaç benden uzaklaş, hayır, asla kaçamazsın.
Ben çılğınım artık, bana yaklaşma, کنار ol:
Gel, kaçma, hayır, derdime lütf et de, deva bul.*

ZAMAN:

*Oğlum, medeni alemi nifretle bıraktın,
Geldin şu cedelsiz, bedevi alemə çıktın,
İnsandakı haksızlığı, zülmü unut artık,
Kalbindeki nifretleri, vehşetleri yak, yık.
Yüz, bin degil İblise uyan... hem beşeriyyət
Etmiş bu gün ev yıkmağa, qan içmegə adet.
Unut, oğlum, unut artık, beni dinle,
Sen kendini məhv eyleyəcəksin bu gedişle.*

1937...

Hüseyn Abdulla oğlu Rasizadə (Hüseyn Cavid) - Azərbaycan şairi, dramaturq. Ruhani ailəsində doğulmuş, ibtidai təhsilini Naxçıvanda molla məktəbində, orta təhsilini M.T.Sidqinin “Məktəbi-tərbiyə” adlı yeni üsullu məktəbində almışdır (1894-1898).

1899-1903-cü illərdə Cənubi Azərbaycanda olmuş, Təbrizin “Talibiyyə” mədrəsəsində təhsilini davam etdirmişdir. İstanbul Universitetinin ədəbiyyat şöbəsini bitirmiş (1909), Naxçıvanda, sonra isə Gəncə və Tiflisdə, 1915-ci ildən isə Bakıda müəllimlik etmişdir.

Hüseyn Cavid klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı ənənələrini inkişaf etdirən sənətkarlardandır. O, 20-ci əsr Azərbaycan mütərəqqi romantizminin banilərindən biri olmuşdur.

Hüseyn Cavid sənəti janr və forma cəhətdən zəngindir. O, lirik şerlərin, lirik-epik, epik poemaların, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum faciə və dramların müəllifidir. “Keçmiş günlər” adlı ilk şer kitabı 1913-cü ildə çap olunmuşdur.

Hüseyn Cavid daha çox dramaturq kimi tanınmışdır. Onun fəlsəfi və tarixi faciələri, ailə-məişət dramları üslub, yazı ədəsi forma yeniliyi baxımından Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir mərhələ yaratdığı kimi, milli teatr mədəniyyətinin inkişafına da qüvvətli təsir göstərmiş, “Cavid teatri” kimi səciyyələndirilmişdir. Dramaturgiyasında dövrün ümumbəşəri, böyük ictimai-siyasi və mədəni əhəmiyyətə malik problemləri əksini tapmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum faciə olan “Şeyx

Sənən” (1914) əsərində xalqları bir-birinə qovuşdurmaq üçün ümumbəşəri din ideyasını ortaya atmışdır.

Hüseyn Cavid bu dövrdə tədriclə “haq verilmir, alınır” ideyasına gəlib çıxmışdır.

Yaradıcılığında mühüm yer tutan “İblis” (1918) mənzum faciəsində dövrün bütün mürtəce qüvvələri - “insan insana qurdu” fəlsəfəsinin tərəfdarları, “iyirminci əsrin mədəni vəhşiləri” olan dairələri İblis surətində ümumiləşdirilmiş, işğalçı müharibələrə lənət yağdırılmışdır.

1926-cı ildə müalicə üçün Almaniyaya gedən və 7 ay Berlində yaşayan Hüseyn Cavid oradan ziyalıların mənəvi iztirablarını əks etdirən bir sıra siyasi-lirik və lirik-epik şerlərlə qayıtdı.

20-30-cu illərdə Hüseyn Cavid bir sıra tarixi dramlar yazmışdır. “Peyğəmbər” (1922) və “Topal Teymur” (1925) əsərlərindən sonra yazdığı “Səyavuş” (1933), “Xəyyam” (1935) tarixi dramları Hüseyn Cavidin tarixə, tarixi şəxsiyyətlərə baxışında ciddi dönüş oldu. Cənubi Azərbaycandakı azərbaycanlıların “şahənşahlıq” üsuli-idarəsi əsarəti altında əzab çəkməsi, ən adi insan hüquqlarından məhrum edilməsi də vətənpərvər şair kimi Hüseyn Cavidə düşündürürdü (“Telli saz” dramı, 1930; “Kor Neyzən” poeması, 1930).

Sovetlər Birliyində totalitarizmin dəhşətli dövründə Hüseyn Cavid sosializmin “nailiyyətlər”indən yazmağı özünə rəva bilməmiş, Stalini, Azərbaycan ağalarını mədh etməkdən qətiyyətlə boyun qaçırmışdır. Ona görə də bu mətin şəxsiyyət Sibir buzlaqlarına sürgün edilmiş və orada həlak olmuşdur. (5.12.1941,

İrkutsk vilayəti) Şairin anadan olmasının 100 illik yubileyi geniş qeyd olunmuşdur. Naxçıvanda ev-muzeyi yaradılmışdır (1981).

Yubiley ərəfəsində cənazəsinin qalıqları İrkutsk vilayətindən Naxçıvana gətirilib, ev-muzeyinin yaxınlığında dəfn edilmişdir. Naxçıvanda onun qəbri üstündə möhtəşəm məqbərə ucaldılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının söz və fikir zadəganıdır. Daxili ləyaqəti sənət idealına son dərəcə uyğunlaşmışdı. Bəlkə də bu sənət idealı onun daxili ləyaqətini illər, on illər boyu formalaşdırmışdı. “Gözəllik namına, sevgi namına” yazan böyük sənətkar neft buruqlarından və dəniz qəhrəmanlarından, tarlada səhərdən gecəyədək çalışan əmək qabaqcıllarından tərənnüm dolu süni misraların sayını çoxaltmadı. Azərbaycan yaradıcı fikri bu süni misralar təlatümündə boğulduğu bir zamanda həyatı bahasına olsa da, Cavid öz sənət idealına xain çıxmadı, onu satmadı.

Gözəllik və sevgi şairi idi, eləcə də qaldı. Azərbaycan Şekspiri dörd əsr gecikmişdi. Ona yazmaq, yazmaq, yazmaq lazım idi. Ağ vərəq, mürəkkəb və qələm. Vaxt onu qovurdu. Söz və fikir zadəganı. Keçmişdə qalmış dəbdəbə və təmtərağı, yüksək ehtirasları tərənnüm edərək, həm də onlara yas saxladı. Beləcə əsilzadə, köklü-soylu zadəgan əlacsızlıq və ümitsizlikdən ürəyi partlaya-partlaya, gözləri görə-görə öz kralını eşafota yola salır. Bu günə qəti ümidi yox idi. Bütün keçmişi — yaxşı tanıdığı və sevə-sevə oxşadığı o böyük keçmişi yalnız gələcəyə etibar edə bilərdi.

Əsilzadələrə bu dünyada yer yoxdur. Onlar öz padşahlarının ölümü ilə barışıb bu dünyanı tərk eləməlidirlər. Yoxsa cütçülərə, çobanlara, sərsərilərə yoldaş ola bilərlər. Son məqam isə başı uca tutma məqamı, son döyüş isə özünə qarşı yönəltdiyin qılıncdır. Cütçünün yoldaşı cütçü, çobanın yoldaşı çoban olmalıdır. Sənin ən böyük təsəllin odur ki, sən sonunculardansan. Səndən sonra sənə oxşar olmayacaq. Hər şey qaynayıb-qarışacaq bir-birinə.

Bir-birinin içində itəcək. Fərq etməyəcək kim kimdir. Fərq etmədiyinə görə də nəsillərin təbii axarının ardıcılığı qırılacaq; bu təbii axarın gah qarşısı kəsiləcək, gah da sonrakı davamla qatı açılacaq. Mənən çobanlar ədəbiyyata “gərgin” əməklə gələcək və onlar adlarını sənətkar qoyub o süni misralar dənizinin təlatümünü getdikcə daha artıq şiddətləndirəcəklər. Burda ayıb olan heç nə yoxdur: yerlər dəyişik düşə bilməz, çoban çoban olaraq qalmalıdır. Belə olmayanda belə olur. Sənin ən böyük təsəllin: Sonunculardansan! Sonuncu söz və fikir zadəganlarından.

**YENİ AZƏRBAYCAN
DÖVLƏTİNİN YARADICISI
BÖYÜK TARİXİ ŞƏXSİYYƏT
CƏNAB HEYDƏR ƏLİYEVİN
GƏRGİN ƏMƏYİ SAYƏSİNDƏ
HÜSEYN CAVIDİN
CƏNAZƏSİNİN QALIQLARI
AZƏRBAYCANA
NECƏ GƏTİRİLİB?**

Repressiya illərində həbs olunan, 1939-cu ildə Maqadana sürgün edilən, Uzaq Sibirdə, İrkutsk vilayətinin Tayşet rayonunun Şevçenko kəndində torpağa tapşırılan Hüseyn Cavidin cənazəsinin qalıqları Azərbaycana necə gətirilib? SSRİ tarixində ilk dəfə baş verən bu qeyri-adi evakuasiyanı həyata keçirənlər və bu səfərdən imtina edənlər kimdir?

Hər şey Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin görkəmli şair və dramaturqu Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyinin qeyd edilməsi ilə bağlı 1981-ci ilin iyun qərarı ilə başlayıb. Yubiley tədbirləri çərçivəsində Hüseyn Cavidin Bakı və Naxçıvanda ev muzeyinin açılması, heykəlinin ucaldılması, Cavid Poeziya Teatrının yaradılması nəzərdə tutulur. 1982-ci il oktyabrın 2-də Heydər Əliyev Naxçıvana səfəri zamanı yubileyə bağlı görülən işlərlə maraqlanır. Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsində keçirilən görüşdə ona ziyalıların adından Cavidin nəşinin Azərbaycana gətirilməsi təklifi ilə müraciət olunur. Bu, Cavidin nəşinin Vətəninə qaytarılmasına dair ilk təklif deyildi. Bundan əvvəl artıq iki dəfə belə müraciət olunsada, təkliflər nəticəsiz qalmışdı. Ziyalılar bu məsələni üçüncü dəfə gündəmə gətirir və təklifi müsbət qarşılayan Heydər Əliyev buna icazə verməklə yanaşı, lazım olan bütün köməkliyi göstərəcəyini bildirir.

Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi şairin cənazəsinin gətirilməsi ilə bağlı 12 oktyabr 1982-ci ildə qərar qəbul edir və qərarın icrası komitənin katibi Həmid Cəfərova tapşırılır. Həmid Cəfərov APA-ya açıqlamasında qəbul olunan qərardan sonra cənazəni gətirmək üçün səfərə çıxmaq istəyənlərin sayının azaldığını bildirib: “İlk əvvəl könüllülər çox olsa da, sonradan bir çoxları müəyyən səbəblərdən səfərə çıxmaqdan imtina etdi. Son məqamda Naxçıvanın sabiq daxili işlər nazirinin müavini, polkovnik Telman Əliyev və o zaman SSRİ-nin ən cavan deputatı olan Zakir Nəsirov səfərə çıxmağa məmnuniyyətlə razılıq verdi”.

Beləliklə, Həmid Cəfərovun rəhbərliyi ilə Telman Əliyev və Zakir Nəsirovdan ibarət olan üçlük oktyabrın 14-də Sibirə uçuş və 19-da İrkutsk vilayətinin rəhbərliyi ilə görüşür: “Sözsüz ki, rəhbərlik və yerli hüquq-mühafizə orqanları bizi xoş sifətlə qarşılamadılar. Səfərimizin məramı onlar üçün qəribə görünürdü. Onlara qəribə gəlirdi ki, 41 ildən sonra vaxtilə xalq düşməni damğası vurulan şairin məzarını tapıb, cənazəsini vətənə aparmaq istəyirik. İnadkarlığımızı görüb, missiyamızı həyata keçirməyə razılıq verdilər və nə kömək edə biləcəklərini soruşdular. Bildirdik ki, repressiya illərində Məhbus Əlillər Evində çalışanlardan kimsə, məhkəmə tibbi eksperti, kriminalist və fotoqraf istəyirik. Razılaşırdılar. Onlar Rusiya tarixində rast gəlinən ilk belə hadisədən şok içində idilər. Hörmət əlaməti olaraq bizə xüsusi vaqon ayrıldı və Tayşetə gəldik”.

Üçlük rayon arxivində bir daha Şevçenko kəndində yerləşən Məhbus Əlillər Evində həlak olanların siyahısını araşdırır və siyahıda Hüseyn Cavidin adını tapır: “Sənədə əsasən 21 sayılı Məhbus Əlillər Evində müalicə olunan Hüseyn Cavid (Rəsizadə) 1941-ci il dekabrın 5-də saat 22.30-da ayaqlarını soyuq apardığına görə ürək zəifliyindən dünyasını dəyişib və dekabrın 7-də məhbus qəbiristanlığında 59 nömrəli qəbirdə, taxta tabutda, 2 metr dərinliyində başı şərqə tərəf dəfn olunub. Cavid Maqadana sürgün edilib, amma o zaman Sibirdə xəstələnən bütün məhbuslar bura gətirilib müalicə olunmuş. Dəfninin gecikməsinin səbəbi odur ki, Stalin rejimi vaxtında məhbus dustaqların ölümü komissiya tərəfindən mütləq təsdiqlənirdi və sonra dəfnə icazə verilirdi. Şairin dəfnində Məhbus Əlillər Evində olan dustaq azərbaycanlılar iştirak edib və onlar da Cavidə üzü qibləyə dəfn ediblər”.

Hüseyn Cavidin dəfn olunduğu məzarlığa getmək müşkülə çevrilir. Ora getməkdə israrlı olan Azərbaycan nümayəndələrinə izah edilir ki, Şevçenko kəndinə İrkutskdan sutka yarımlıq yoldur: “Dedilər ki, Məhbus Əlilər Evi meşənin içində yerləşir, ilin 10 ayı burada şaxta-boran olur. Arxivdə bu sənədləri tapandan sonra bizə hüquqi sənəd lazım idi. O illərdə 11-12 milyon adam repressiya qurbanı olmuşdu, Şevçenkodakı məzarlıqda təxminən 40 min qəbir vardı. Biz həmin məzarlıqda dəfn olunan Azərbaycan şairinin qəbrinin açılmasına və nəşinin vətənə aparılmasına icazə almalı idik”.

Bu hüquqi sənəd də əldə olunur, rayon rəhbərliyinin 21 oktyabr qərarına əsasən, 50 nəfərdən ibarət komissiya məzarlığa yola düşürlər. Həmid Cəfərov o günləri belə xatırlayır: “30 dərəcə şaxtada 75 kilometr yolu 4-5 saata getdik və Şevçenko kəndinə çatdıq. Kənd əslində 100 hektarlarla ərazisi olan meşə idi. Məzarlığa gəldik. Şaxtalı havada qarın altında olan qəbirlərin arasında 59 nömrəli qəbri axtarırdıq. İki saat axtarışdan sonra birdən rayon prokuroru Yelena Yakovlevnanın səsi gəldi: “Tapdım!” Sevinə-sevinə onun yanına qaçdıq və məzarın başına vurulan taxtayı silib-təmizlədik, 59 nömrəsini gördük. Təkrar dəqiqləşdirdik, tam əmin olandan sonra komissiya üzvləri qəbrin açılması ilə bağlı aktı imzaladı”.

Sanksiya verilir və oktyabrın 21-də qəbir açılır: “Əvvəlcə qəbrin başında diz çökdük, gözümüz yaşardı. Bu, həm sevinc, həm də kədər yaşları idi. Qəbrin torpağı çox saf idi, iki metr dərinlikdə tabutun üst hissəsi göründü. Mənim boyum balaca olduğuna görə yerimi Zakirə verdim. O, məzara enib tabutun taxtasını çıxartdı və elə bil canlı insan parladi. Ət çürümüşdü, amma sümüklər hamısı yerində idi. Alnını silib öpdüm, baş hissəsinin arxasına baxdım, tüklər yerində idi”.

Arxiv sənədlərində göstərildiyi kimi, qara adyala bükülü cəsədin qalıqları qarın üstünə qoyulur, yundan təmizlənir və ekspertlər onun sol ayağında yun corabın izini aşkar edirlər. Qalıqlar aktlaşdırılır və nümayəndə heyətinin özü ilə apardığı ağ tabutun içinə ağ mələfə salınır, mələfənin üstünə torpaq tökülür: “Qalıqları səliqə ilə yığdıq. Orada bir mitinq keçirib Sibir torpağına minnətdarlıq etdik ki, sən bizim şairimizi 41 il qoynunda saxlayıbsan. Qəlbən isə düşündük ki, bura elə qədim türk torpaqlarıdır. Burada qəribə bir məqam oldu. Bizi 10 nəfər avtomatlı şəxs müşayiət edirdi, polkovnik Telman Əliyev gözlənilmədən üzünü həmin dəstəyə rəhbərlik edən mayora çevirib komanda verdi: “Yaylım atəşi açın!” Və orada 100 yaşını bitirən Cavidin ruhunun şərəfinə 100 yaylım atəşi açıldı”.

Cənazə ilə Tayşetə qayıdan nümayəndələr həmin axşam orada şairin ruhuna ehsan verirlər və oktyabrın 24-də Cavidin ad günündə, 100 yaşının tamamında şairin cənazəsi ilə birgə İrkutskdan vətənə dönürlər. Təyyarədə Həmid Cəfərova yaxınlaşan stüardessa planın dəyişdirildiyini bildirir: “Əvvəl Moskvaya uçduq. İrəvana, oradan da Naxçıvana uçmalı idik. Bizə dedilər ki, Heydər Əliyevin göstərişi ilə Bakıya uçmalısınız. Çünki Cavid Bakıdan aparılıb, onun cənazəsi Bakıya qayıtmalıdır. Oktyabrın 26-sı Bakıya düşdük, bizi respublikanın dövlət və hökumət nümayəndələri, elm, ədəbiyyat xadimləri, şəhər sakinləri təntənə ilə qarşıladılar”.

Aeroportdan Cavidin nəşi Şirvanşahlar Sarayına, şahlar otağına gətirilir. Bu zaman məlum olur ki, bir qrup şəxs şairin qızı Turan xanımın görüşərək ona təklif ediblər ki, Hüseyn Cavid Bakıda dəfn olunsun. Şairin nəşinin harada dəfn olunması ölkə ziyalılarını iki qrupa bölür. Söz-söhbətlərə son qoymaq üçün

oktyabrın 27-də Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının böyük zalında Mərkəzi Komitənin katibi Həsən Həsənovun rəhbərliyi ilə respublika ziyalıları, elm, ədəbiyyat xadimlərinin iştirakı ilə böyük iclas keçirilir. Həmid Cəfərov bu iclası da dəqiqliyi ilə xatırlayır: “İclasda ilk çıxış edən professor Qulu Xəlilov tarixi missiyanın yerinə yetirildiyini dedi. Onun çıxışı yadımdadır: “İndi yoldaşlar deyirlər ki, Naxçıvan uzaq olar, onu burada Fəxri Xiyabanda dəfn edək. Həsən Həsənov, Fəxri Xiyabanda o qədər “julik”, rüşvətxor dəfn olunub ki, Hüseyn Cavid orada dəfn etsək, ruhu bizdən inciyər”. Onun bu sözü gülüş və alqışla qarşılandı”. İclasda ümumilikdə 21 nəfər çıxış edir və sonda Hüseyn Cavidin Naxçıvanda dəfn olunması qərara alınır.

Şirvanşahlar sarayında şairlə vida mərasimindən sonra noyabrın 1-də gecə saatlarında cənazə şairin evinə gətirilir və bir gün sonra başda Heydər Əliyev olmaqla Azərbaycanın dövlət, hökumət nümayəndələri vida mərasiminə gəlirlər. Daha sonra cənazə xüsusi təyyarə ilə Naxçıvana aparılır. Əvvəl ata evinə gətirilən şair noyabrın 3-də ev muzeyinin yanında, uşaqlıqda çox sevdiyi tut ağacının altında dəfn olunur. Beləliklə, 1919-cu ildə ata evindən çıxan Hüseyn Cavid 63 il sonra ana torpağa qovuşur.

Cavidin cənazəsinin vətənə qaytarmaq üçün Sibirə gedən SSRİ-nin sabiq deputatı Zakir Nəsirov APA-ya səfərdən imtina edənlərin adlarını açıqlayıb: “Uzaq Sibirə səfərə çıxmaq, qarda, meşədə yol getmək asan deyildi. Məzarlığa baxanda diksindik. Məgər 40 minlik qəbiristanlıq olar? Bu, qarın içində bir qəbir meşəsi idi. Ruslar bizə heyrətlə baxırdılar, bu, onlar üçün də analoqu olmayan hadisə idi. Bu məsələ ilə bağlı Heydər Əliyevin Leonid Brejnevə yarım saat xüsusi söhbəti olmuşdu. Cavidin nəşinə ilk dəfə mənim əlim dəyib. Qəbirdən onun sümüklərini mən

çıxartmışam. Hansı hissləri keçirdiyimi necə deyim? Bu səfərdən son anda çoxları imtina etdi. Açıq danışaq, niyə gizlədirik, Naxçıvanın daxili işlər naziri vardı - Sadıq Sadıqov, şəhər daxili işlər şöbəsinin rəisi vardı- İbrahim Qədimov. Rafael Hüseynov “Vaxtdan uca” əsərində onların adının baş hərflərini verib, biz niyə adları açıqlamayaq? Bilirsinizmi, rahat kabinetdə oturub qərar verənlər Uzaq Sibirə getmək istəmirdilər. Mən Fransaya getməli idim, amma o səfəri təxirə saldım ki, Fransa qaçmır, sonra gedərəm”.

Tarixi missiyanı həyata keçirən üçlüyün sonuncusu, Naxçıvan daxili işlər nazirinin sabiq müavini, polkovnik Telman Əliyev isə o vaxt keçirdiyi qorxunu uzun illərdən sonra etiraf edir: “Həyəcan keçirirdim, bir çox vəzifəlilərin səfərdən imtinası məni də qorxudurdu. Digər tərəfdən isə bacım ölüm ayağında idi. Bizim nümayəndə heyətində yeganə rütbəli şəxs olduğuma görə, üzərimə düşən məsuliyyəti də hiss edirdim. Sibirə çatan gün xəbər aldım ki, bacım rəhmətə gedib, amma geri qayıtmadım. Səfərdə mənim üçün ən çətin an məzarın açılması oldu, dözməyib ağladım”.

Hüseyn Cavidin cənazəsi Azərbaycana gətirilsə də, “ailə” yenə pərən-pərən idi. Şairin qızı Turan xanım həmişə ailə üzvlərinin bir yerdə dəfnini arzulasa da, atasının cənazəsi gətirildikdən və şairin xatirə türbəsinin yaradılması qərarından sonra onun xahişi yerinə düşürdü. Onun ailə üzvlərinin hamısını bir yerdə dəfn etmək barədə xahişinə Heydər Əliyevin cavabı müsbət olur və 1937-ci ildə ayrılan ailə üzvləri 59 ildən sonra təkrar görüşürlər. 1996-cı ilin 13 sentyabrında Müşkünaz xanımın məzarı Bakıdan, Ərtoğrul Cavidin məzarı isə Naxçıvandan türbəyə gətirilir. Həmin il oktyabrın 29-da Heydər Əliyevin iştirakı ilə Cavidlərin türbəsinin açılış mərasimi keçirilir. 2004-cü ilin 12 sentyabrında

Turan Cavid də vəfat etdi və o da məhz 13 sentyabr tarixində bu türbədə dəfn olunur.

Hüseyn Cavidin həyatında 3 rəqəmi sirli şəkildə təkrarlanıb: 1937-ci ilin 3 iyununda 3 nəfər - Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad və Mikayıl Müşfiq həbs edilib, məlum “üçlük” onu gedər-gəlməzə, Maqadana göndərilib, 41 il sonra bir başqa “üçlük” onu vətənə gətirib, şairin cənazəsinin gətirilməsi ilə bağlı 3 dəfə məsələ qaldırılıb, ailə 13 sentyabrda bir-birinə qovuşub və s.

Şairin həyatında 59 rəqəmi də dəfələrlə təkrarlanıb. Başının ölçüsü 59 olan şair 59 yaşında vəfat edib, ölümü 59 nömrəli aktla sənədləşdirilib. Bakıdakı 59 nömrəli evindən zorla ayrı salınan şair Sibirdə 59 nömrəli qəbirdə dəfn olunub və 59 ildən sonra ailəsi ilə görüşüb...

Sonda bir məsələyə də aydınlıq gətirək. Tarixi missiyanın iştirakçılarının sözlərinə görə, Sibir arxivlərində şairin gündəliyinə, şeirlərinə, ümumiyyətlə onunla bağlı hər hansı əşyaya rast gəlinməyib. Yalnız şahid ifadələri əsasında məlum olub ki, Cavid dustaq yoldaşlarına oxuduğu şeirləri sonra sobaya atıb yandırırmış...

Və qərribə olan daha bir fakt. Sibirdəki həmin Məhbus Əlillər Evində digər Azərbaycan şairi Gülhüseyn Hüseynoğlu da müalicə olunub, bəraət alıb, vətənə sağ-salamat qayıdıb...

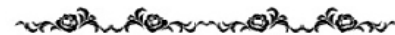
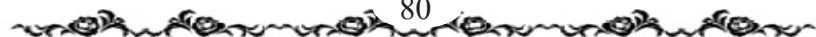

HÜSYEN CAVİDİ

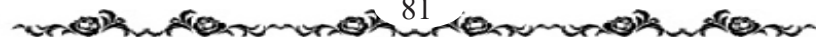
UZAQ SİBİRDƏ GÖRƏN CANLI ŞAHİD...

Hüseyn Cavidə sürgündə,
Həzi Aslanovu
müharibədə görən
azərbaycanlı

Kimsəsiz qadını müdafiə etməsi Şiraz Abbasovu 11 il vətəndən ayrı saldı “Nə gəncliyimi gördüm, nə uşaqlığı-mı. Qayğısız həyatın nə demək olduğunu bilmədim mən”. Bu sözləri heç təvəllüdünü də doğru-düzgün bilməyən Şiraz Abbasov deyir. Yalnız o xatirindədir ki, sürgünə yollananda, yəni, 1937-ci ildə 13-14 yaşlarında imiş.

*Dəryalərə hökm etmədə tufan,
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Sellər gibi akmakda kızıl kan,
Canlar yakar, evlər yıkar insan...*

“Mən doğulanda anam öldü”

Bunu da Şiraz kişi deyir. Uşaqlığı ilə bağlı çox az, kəsik-kəsik xatirələri var: “Mən anamı da, atamı da tanımamışam. Bö-yüklərimdən yalnız onu eşitmişəm ki, anam məni 14 yaşında dünyaya gətirib. Elə doğuş zamanı da dünyasını dəyişib. Əslən göyçaylıyam. İki yaşım olanda atamı sürgünə göndəriblər. Axı, sovet hakimiyyəti ilk yaranan zamanlarda kimin 15 qoyunu var idi və ya kimin evinin dam örtüyü başqalarından fərqlənirdi, ya da bir az imkanlıydı, onu ölkədən uzaqlaşdırırdılar. Atam da bu amansız quruluşun qurbanı olub. Elə həmin vaxtlardan məni qohumlarım himayəyə götürərək, Göyçaydan Bakıya gətiriblər. 13 yaşına qədər Bakıda bibimlə yaşamışam”.

Yaşadığı izzətlərin yanğısı hələ də sönməyib içində. Hər kəlməsində həyəcan var sanki. Söhbətin birini yarıda kəsib, digərinə başlayır: “Qonşumuzda bir kişini də bəhanələrlə tutub türməyə salmışdılar. Bir gün evə qayıdanda gördüm, onun həyat yoldaşını küçədə döyürlər, tələb edirlər ki, yoldaşının tufəngini gətirsin. Qadın hamiləydi. O vaxt da tufəng yox idi axı. Qadın huşunu itirib yıxıldı. Dözmədim, üzərlərinə cumub “insafsız Vartanyan, niyə öldürdün onu?”-dedim. Doğrudan da, arvad öldü, uşaq da tələf oldu.

Dediyim bu sözləri mənə bağışlamadılar. Üstəlik sürgün olunmuş bir kişinin oğluydum. Məni də həbs etdilər. Başıma çu-

val keçirib maşına mindirdilər. Gözümü açdım ki, Qazaxıstandayam. O vaxt hər şey ermənilərin, rusların əlində idi. Hətta Vəli Axundov çıxış edəndə də demişdi ki, qızlarınızı ermənilərə verin, oğlanlarınıza da erməni, rus qızları alın. Çünki o vaxt hamı ermənidən, rusdan qorxurdu. Vəzifədə də onlar idilər. Erməni, rus ilə qohum olanlara az iş kəsərdilər”.

Sürgündə...

“Mən sürgünə göndəriləndə Hüseyn Cavid də orada idi. Başqa azərbaycanlılar da vardı. Lakin onları tez-tez görmürdüm. Uşaq olduğum üçün mənə həyati, binaların qarşısını süpürtdürürdülər. Böyükləri isə ağır işlərdə çalışdırır, əziyyət, işgəncə verirdilər. Sadəcə bilirdim ki, bu insanlardan biri Azərbaycanın şairi Hüseyn Caviddir. Orada da özünə hörmət qazanmışdı. Adını tez-tez çəkirdilər. Yenə də deyirəm, uşaq olduğum üçün onun başına nələr gəldiyini bilmirəm, bu barədə məlumatım yoxdur. Onsuz da sürgündəkilərin taleyi eyni idi, oradakı bütün azərbaycanlılara sitəm edirdilər”.

“Həzi Aslanovu gözümün qarşısında öldürdülər”

Sürgün həyatı qanlı-qadalı günlərlə əvəzlənib: “1941-ci il, avqustun 2-də sürgündən qayıtdım. Elə həmin ayın 9-da da müharibəyə apardılar. Əvvəl dəniz qoşunlarında qulluq etdim, Malazgirdə yaralanıb sağaldıqdan sonra düşdüm təyyarə qoşununa. Üst-üstə 3 dəfə yaralanmışam. Biri daha dəqiq yadımdadı. Mühasirədə idik. Bizi - dörd rusu və məni göndərdilər Malazgirdə ərzaq gətirməyə. Əsgərlər ərzaq götürmək üçün binaya girib, məni qapıda keşikçi qoydular. Bu da taleyin qədəriymiş. Onlar içəri

girəndən sonra yuxarıdan təyyarə bombanı necə yağdırdısa, düz düşdü binanın içinə. Əsgərlər həlak oldular. Böyük şans nəticəsində salamat qaldım, amma bərk yaralandım...

...Müharibədə azərbaycanlılar çox idi. Həqiqətən də canı dildən vuruşurdular, o vaxtkı Böyük Vətənimizi şücaətlə qoruyurdular. Hamı tərəfindən xüsusi hörmət göstəriləni, igidliyi ilə tanınanları da çox idi. Mən onlardan birini, Həzi Aslanovu yaxından tanıdım. Onu Stalinqradda gözümlə qabağında öldürdülər. Müharibə buralara qədər gəlib çıxmasa da, çox şeyi aldı bizdən. O vaxt Azərbaycan sovet qoşunlarını 85 faiz neftlə təmin edirdi. Hətta deyərdim ki, Azərbaycan sovet hökumətinin qalib gəlməsində çox böyük rol oynayıb”.

“Varlılar daha çox əziyyət çəkməlidirlər”

“Vətənə yalnız 1948-ci ildə qayıda bildim. Kimsəsiz qadını müdafiə etməyim mənə baha başa gəldi. Daha 6 il suçlu kimi yaşadım və tale üzümə 1954-cü ildə güldü.

Xuruşov gələndən sonra repressiya qurbanları əfv olundu. Vəsiqələr verildi bizə. Bundan sonra işlər yoluna düşməyə başladı. Evləndim, övladlarım dünyaya gəldi”- deyir. Sulanmış gözlərində parıltılar sezilir. Amma nədənsə, xoşbəxt günlərinin üzərindən sürətlə keçir: “Uzun illər Yasamalda yaşamışam, Memarlıq və İnşaat İnstitutunda işləmişəm. Yoldaşımı itirəndən sonra dözməyib evi satdım. İndi Bakıxanov qəsəbəsində nəvəmlə kirayədə yaşayıram. Müharibə veteranı kimi mənə də yeni tikilmiş binalardan ev veriblər. Amma təmirsizdir, yalnız dörd divardı, indi oranı təmir etdiririk.

Bu yaşda yeganə arzum müharibəsiz, azad Azərbaycanda yaşamaqdır. İstəyirəm cavanlarımız firavan yaşasın. Bəzi “yuxarı”-da oturanlar da insafa gəlib milləti dolandırsınlar. Ən əsası birlik olsun. Birlik olmadı deyə torpaqlarımızı itirdik. Bütün vəzifəli, imkanlı uşaqlarını xaricə göndərdilər, qoymadılar əsgərliyə getsinlər, döyüşsünlər. Kasıbların uşaqlarını göndərdilər müharibəyə. Bu torpaq hamımızındı, varlılar daha çox əziyyət çəkməlidirlər, çünki bu torpağın sayəsində imkan sahibi olublar. Onu qorumalıdırlar ki, bəhrəsini də halallıqla dada bilsinlər”.

*Çalış, parla, yüksel, unutma ancak,
yaşamak haksız, yaşatmak da hak!*

Hüseyn Cavid Rəsizadə

KARABAĞ..

Ya Rəbb, bu nə dəhşət, nə fəlakət?
Ya Rəbb, bu nə vəhşət, nə zəlalət?
Yok kimsədə insafü mürüvvət,
İblisəmi uymuş bəşəriyyət!?

İBLİS..

Dəryalərə hökm etmədə tufan,
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Sellər gibi akmakda kızıl kan,
Canlar yakar, evlər yıkar insan...

Hüseyn Cavid:
YAZMASAYDIM...
(Əsərlərinin təhlili...)

*Dəryələrə hökm etmədə tufan,
 Səhraları sarsıtmada vulkan.
 Sellər gibi akmakda kızıl kan,
 Canlar yakar, evlər yıkar insan...*

Bənzərsiz böyük və qüdrətli söz-məna sahibi olan Hüseyn Cavid olduğu və gəzib dolaşdığı məkanlardan götürdüyü həyat həqiqətlərinə əsasən, fikir yığcamlığının son nöqtəsində tək bir qənatə gəlmiş: Həyatda insanın xislətində daima iki rəng mövcudlanır- xeyir və şəər. Dünyanı və həyatı dərk edən insan heç vaxt bir baxışda qala bilmir. O hər dəqiqə dəyişə bilir. Həm xeyirə, həm də şəərə. Dünyanın bütün nöqtələri də insanın dəyişmələrindən cilalanır. İnsan şəərə dəyişəndə dünyanı yanqılara atır. Lakin, xeyir əməlli olanda isə dünya çiçəklənir-sülh, əmin-əmanlıq olur. İnsan adlı varlıq xoşbəxt həyat yaşayır. Böyük mütəfəkkir Hüseyn Cavid dünyanın hər iki-ağ, qara üzünü şəərə çevrilən elə iblis insanın öz dili ilə üsyan edir. Deyir ki, dünyanı quran da, yıxanda insan, yalnız insandır. Bu bəşəri fəlsəfə isə inkaredilməzdir. Və dünyanı yaxıb yandıran şərin qarşısının alınması üçün yenə fəryad edən də insandır. Mələyin fəryadı, şərin törədiklərinə qarşı olan xeyrin üsyanıdır. Siyasi masalar üzərində dağıdılan, satın alınan, sədlənən haqq.

Ya Rəb, bu nə dəhşət, nə fəlakət?
 Ya Rəb, bu nə vəhşət, nə zəlalət?
 Yok kimsədə insafü mürüvvət,
 İblisəmi uymuş bəşəriyyətlə?
 Ya Rəb, azacık lütfü inayət!
 Kahr olmada artık bəşəriyyətlə.
 Başdan-başa həp yer yüzü vəhşət,
 İblis ilə həmrəngi-siyasət?!

Hər hansı bir əsərdə qəlbi arzularla dolu və dünyanı, həyatı tam fərqli öz yüksək xəyallarınca görməyə can atan baş qəhrəman müəllifin özüdür. Öz yazar xarakteridir. Ki, daima pərişan qəlbi ilə hər zaman Tanrıya əl açır. Arif:

Dünyaları yoqdan yaratan, ey ulu Tanrı!
 Ey xalığı-hikmətlə!
 Duyduqca pərdəli hikmətləri,
 görürəm onlarda min cür həqiqəti.
 Və bu müəmmalı həqiqətlərin
 hamısında da zülmət.
 Qaldır məni göylərə-cənnətinə,
 görməyim daha insandakı zülmü,
 yer üzünü hər an inlər.
 YaRəb, bu cinayət, bu xəyanət, bu səfalət,
 olmazmı nəhayət?
 İnsanları xəlq etmədə var bəlkə də hikmət,
 İblisə nə hacət?

Əsrlər, tarixlər boyu yazarlar böyük və kiçik əsərlərində dövrün ədalətsiz, zalım xaqanlarına, sultanlarına, şahlarına qarşı dolaylı hekayətlərlə, məcazi hədəflərlə üsyan etmişlər. Və hər zaman da iblisə, şeytana lənət demişlər. Hüseyn Cavid bu inkaredilməz bəşəri bəlanı çox məharətlə etiraf etmiş. Və insan həyatını zəpt edən, zəhərə çevirən o hakimiyyət - rəhbər tipləri vahid bir obraza gətirərək, ümumi hədəfdən aşkar bəhs edir.

İblis:

Arif! Bana bak, sən dəmi evhamə qarıldın?
 Bıçarə çocuq, sən dəmi İblisə taqıldın?
 Dahilər, ulul'əzm nəbilər, belə bəndən
 Hiç vəchlə təxlisi-giriban edəməzkən,
 Daim bəni təhqir edərək əyləniyorsun...
 Həp söyləniyor, söyləniyor, söyləniyorsun...
 Bir gün gəlir, əlbəttə, şu iz'an ilə sən də
 Baziçə olursun qoca İblisin əlində.
 İblis, o böyük qüdrət, o atəşli müəmma,
 Bir gün səni də kəndinə eylər kölə... amma
 Heyhat, olamaz dərdinə bir kimsədən imdad,
 İmdadə qoşar, qoşsa fəqət ah ilə fəryad.

Arif ümitsiz taleyinin yükünün acısında əzgin-üzgün ruhunu yalnız İxtiyar insana pənah edir:

Gəl, gəl bana! Gəl, eylə bənim dərdimə çarə!
 Yar beynimi, aç kalbimi! Eyvah, açamazsın;

Kaç bəndən uzaqlaş, hayır, əsla qaçamazsın.
Bən çılğınım artık, bana yaklaşma, kənar ol:
Gəl, kaçma, hayır, dərdimə lütf et də, dəva bul.

İ x t i y a r:

Oğlum, mədəni aləmi nifrətlə burakdın,
Gəldin şu cədəlsiz, bədəvi aləmə çıkdın,
İnsandakı haqsızlığı, zülmü unut artık,
Kalbindəki nifrətləri, vəhşətləri yak, yık.
Yüz, bin deyil İblisə uyan... həp bəşəriyyə.
Etmış bu gün ev yıkmağa, qan içməyə adət.
Arif! Unut, oğlum, unut artık, bəni dinlə,
Sən kəndini məhv eyləyəcəksin bu gedişlə.

A r i f:

(acı qəhqəhələrlə)

Mümkünmü unutməq?! Dayanılmaz buna əsla,
Əsla dayanılmaz şu böyük vəhşətə... zira,
Yalnız deyil insanlara, vəhşilərə sorsan,
Onlar belə insandakı vəhşiliyə heyran.
Bilməm şu cinayət, şu xəyanət, şu fəlakət
Bitməzmi, ilahi! Bu qədər səbrə nə hacət?

Arif zamanın hər zaman nəbzində dayanan İblisdən soruşur:

Kimsin, nəçisin? Söylə, nədir fikrə məramın?
Nərdən gəliyorsun, nə imiş şöhrətü namın?

İ b l i s:

(məğrur qəhqəhələrlə)

Bən şimdi bir atəş, fəqət əvvəlcə mələkdim,
Həp Xaliqə təsbih idi, təhlil idi virdim,
İlk öncə mələklər bəni təqdis ediyordu,
Adəm gibi bir sayğısız axır ləkə vurdu.
Alçalmadı, yüksəldi fəqət şöhrətü şanı,ım,
Allah ilə bir zikr edilir namü nişanı.

Bəlkə də İblisin daxili ünyetməzliyində məhrəm müəmmalı
bir sirri var. Çünki, hər bir günahın, yaxşınının pisə çevrilməsinin
mütləq bir səbəbi var. Və Hüseyn Cavidin diqqətini güclü çəkən
əsas məqamlardan biri də bu inkaredilməz həqiqətdir ki, İblis öz
gücünü Zərdüşt fəşəfi qarşısında heç görür. “Əvvəl bir mələk-
dim...” Lakin Arif, o dərini belə görmək istəmədən:

Artıq yetişir, anladım, izahə nə hacət,
Qarşımdakı İblis imiş, eyvah, nə dəhşət!
Həp qəhr oluyorkən şu cihan xain əlinlə,
Bilməm nəyə gəldin, nəyə gəldin bana, söylə?!

İ b l i s:

Bakdım, əziyor ruhunu həp qeydi-əsarət,
Gəldim edəyim ta səni hürriyyətə də'vət.
Bakdım, səni məhv etmədə bin dürlü xəyalət,
Gəldim verəyim qəlbinə bir nuri-həqiqət.

A r i f:

Uymam sana, hər məl'ənətin bəncə ə'yandır,
Dəf' ol da, get, azğınları, sapqınları qandır;
Hürriyyətə əsla bəni sən irdirəməzsən,
Bir zülmət ikən nuri-həqiqət verəməzsən.

İ b l i s:

(istehzalı qəhqəhələrlə)

Lakin bu xəta... Atəşi zülmət sanıyorsun:
Sən arif ikən halbuki pək aldanıyorsun,
Zülmət deyilim, işlə bənim hər sözüüm atəş...
Atəş, özüm atəş, yüzüm atəş, gözüm atəş.

A r i f:

Bən nurə fəqət talibim, atəş nəmə lazım?!

İ b l i s:

Atəşsiz, inan, nur olamaz sabitü qaim,
Atəş, günəş atəş, bəşəriyyət bütün atəş,
Hər bir hərəkət, məbdəi-xilqət bütün atəş...
Zərdüştü düşün, fəlsəfəsi, fikri, dəhası
Həp atəşə tapdırmaq idi zümreyi-nası.
Yalnız bunu dərk etdi o əllameyi-məşhur,
Yalnız o böyük baş şu böyük kəşflə məğrur...

Çox qərribə bir təzad... İblis həm də Zərdüşdün fəlsəfəsinə
baş qoyur! Lakin Zərdüş Avestası, odun müqəddəsliyini tədris və
təşviq etmiş bütün bəşəriyyətə. İblis bu böyük hikməti dərk edir,
amma öz tərəfindən şər əməlləri üçün üsyan edir.

Zərdüş demiş ki, hər insan öz yurdunda ocaq yaratsın, atəşinə
isinsin, faydasına rahatlansın.

Hüseyn Cavid Arifin dili ilə kiçik zabitin alicənablığını bəşə-
ri xeyirxahlıq olmasını önə çəkir.

Kiçik zabit:

Bir əsir işlə, düşman olsa belə
Yenə lazım müavinət edilə.

A r i f:

Həp şu xislətdə olsa cinsi-bəşər,
Hiç görülməzdi bunca vəhşətlər.

Və kiçik zabitin məmləkətlər arasında törənən böyük savaş-
lara münasibəti onu sağlam vətənpərvər olduğunu aydın göstərir.
Hüseyn Cavid tək baş müsbət qəhrəmanı ilə deyil, eyni zamanda
kiçik bir zabitin dili ilə də millətin lazımsız savaşlara sovrulması-
nı, satılmasını üsyan edir. Və həm də türk ordusunun önündən rus
ordusunun çəkilməsi ilə bu parlaq gündən zövq almaqın necə də
gözəl olduğunu söyləyir. Eyni zamanda millətin həyatına uzanan
xəyanətəkar ələ təəssüflənir.

K ü ç ü k z a b i t:

Türk ordusu ətrafə bu gün həmlə edərkən,
İranə və ya Qafqaza imdadə gedərkən,
Rus ordusu durmaz, çəkilərkən önümüzdən,
Vasif! Nə rəvadır ki, şu parlaq günümüzdən
Feyz almayaraq biz olalım qəflətə mail,
Satmaz, satamaz milləti şəxsiyyətə aqil.

V a s i f:

Əfsus ki, hiçdir sonu, türk ordusu varsın,
İstərsə bütün Hindi də, Əfqanı da sarsın,
İstərsə bütün qarşı çıxan manei yıqsın,
Turani basıb bağına Altaylara çıqsın,
Mümkün deyil, əsla olamaz naili-amal,
Etdikə xəyanət əli bu milləti pamal.

K ü ç ü k z a b i t:

Lakin saparaq başqası eylərsə xəyanət,
Seyr eyləyərk hət başqa dursunmu şu millət?

V a s i f:

Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış,
Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış.
İdraki sönmük başçıların qəfləti ancaq
Etmış, edəcək milləti hət əldə oyuncaq.
Lakin...
Turana qılıcdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət...

Hüseyn Cavid, İblis obrazını yaratmaqla dünyanın siyasi məkr masasında ələnən, məhv edilən insanlığı fəryad edir. Və İblisin hər iki simasında insanın dəyişən hər iki üzünü əsər boyu aydın göstərir.

A r i f:

Dəf' ol, yenə gəldinmi?

İ b l i s:

... Əzizim, çocuq olma!
Arif! Bana baq, əzi biraq, hissə qarılma.
Çarpışmaq için lazım ikən mərdə cəsarət,
Bilməm, niçin olmuş sana qalib əsəbiyyət?
Bən həpsini duymaqdayım, inkar nə lazım;
Rə'na, o sənün şimdi bütün ruhuna hakim,
Hakim o sənün hissinə, idrakinə... əfsus
Ayrılsan izindən, olur əğyar ilə mə'nus...

Arif aydın dərk etsə də ki, dünyanın malı-mülkü güclərin əlində, onlar üçün kainatın heç bir məkanında səd yox və fironlar istədiklərini həyadan ala bilirlər. Lakin, buna heç bir məhəl qoymayan Arif öz ağıllının gücünü, ləyaqətinin təmizliyini İblisə üsyan etmiş olur:

Qandırmaq için Arifi hət nafilə israr,
Hər haldə xainsin, inanmam sana zinhar...

İ b l i s:

Lakin şu inadınla pərişan olacaqsın,
Bir gün gələcəkdir ki, peşiman olacaqsın,
Əfsus, nədamət sana verməz səmər əsla.

(əlində bir tabança ilə bir kisə altın tutaraq)

Al bunları... bas bağına, Arif, eyi saxla!
Bunlar edəcək etsə nihayət səni məs'ud,
Al! İştə bu atəş, bu da ən sevgili mə'bud!

(tabançayı bir kərə havaya boşaltaraq)

Al! İştə bu atəşlə gəlir qəlbinə qüvvət,
Yalnız bu verir qarşı duran xəsminə dəhşət.

(kisədəki altınları səsləndirib oynadaraq Arifə verir)

Bak, səsləniyor, işlə sədəyi-pəri-Cibril!
Bunsuz olamaz kimsə, inan, məqsədə nail.

*(A r i f yenə inadından dönmür və İblisin vermiş olduğu ta-
bançayı və altınları yerə atır, son dərəcə qızğın və usanmış bir
halda:)*

Dəf' ol, yetişir, eyləmə əsla bəni təltif!
Möhtac deyil altına, ya qurşuna Arif.

İ b l i s:

Təkrar edərim, zəfi bırak, aldaniyorsun,
Həp aldaniyorsun, bana bak, aldaniyorsun.

*Arif Rənanın qəmini çəkirkən, ya altına. ya qurşuna ehtiyac
bilməyərək məkanı tərək etdikdə İblis:*

Get, lakin o hörmət və məhəbbət
Bir gün doğurur qanlı ədavət.
Get, bəllidir insandakı xislət;
Sizlərdəki ülfət; sonu vəhşət,
Sizlərdəki şəfqət; sonu nifrət,
Sizlərdəki rəhmət; sonu lə'nət!

Bəli, sonda və daima dəyişən insan. Çünki, nəfs elə bir yanqı-
dır ki, bundan xilas olmaq qeyri-mümkündür. Lakin, mükəmməl
insan bu qorxulu iblisdən qurtula bilir. Çünki, mükəmməl insan
ağıllı olur! Ağıllı insan vətənpərvər və el-oba fədaisi olur. Nəfsinə
qul olmur. İblis onun içinə yol tapa bilmir. Çünki, mükəmməl in-
san işıqla nəfəs alır.

Hüseyn Cavid Rənaya sahib çıxmağa çalışan ərəb zabiti İbn
Yəminin orduya, dövlətə xəyanətini də İblislə aşkar söyləyir. Və
yenə İblis obrazı ilə insan xislətinin hər iki tərəfini göstərir.

Əmrə borcumdur itaət, heyfa,
Onu məcbur edəməzsən, zira
Böylə bir cəbri hökumət duysa,
Çəkəcəkdir başımız dürlü bəla.
Çünki var başqa günahın da sənin,
Orduya, devlətə çıkdın xain.

İbn Yəmin:

İşlə pək doğru və məntiqli cavab,
Sən vəkil ol, nə dilərsən, onu yap!

Onun cavabında İblis məğrur qəhqəhə ilə yalnız:

Əvət, İblis, o böyük sənətkar
Həm yapar, həm də yıkar, qüdrəti var.

İblisin müsbət tərəfi Vasiflə kiçik zabitə xeyirli məsləhət ver-
məsidir. Hər iki dost Rənanın arxasınca İbn Yəminin çadırına gə-
lib İblislə dartsıdıqları zaman o nə işə hiss etdiyində:

Ah, ayaq səsləri var, tez çəkilin,
Çəkilin, sonra, bir az sonra gəlin.

Bu zaman Vasif isə xüsusi ilə:

Gedəlim, ən iyi yol: hər ikimiz,
Azacık sonra misafir gəliriz,
Şu hərif çünki yakın dostumdur,
Bəlki bir rənglə iş həll olunur.

Lakin küçük zabitin gedərkən İblisə:

Şimdi var bir sana umud ancaq,
Çarə bul, yoqsa o qız məhv olacaq.

– etirafında yenə İblis vahid hədəfdən məğrur qəhqəhə ilə
sanki dünyaya mütləq lazım olduğunu bağıır.

Bəndən imdad umuyor cümlə cihan,
Biri zalım, biri məzlum insan.

Arifin Rənaya olan sevgisinə qarşı İblisin fikri-etirafı da ol-
duqca çox əzici məkirli. Şəfqət bacısına zor ilə sahib çıxmağa
cəhd edən İbn Yəminin məkanında Arifin yardım istəyi qarşısın-
da o söyləyir:

Anladım dərini, lakin bu zor iş...
Ona nail olur ancaq onlar
Ki, avuclar dolusu altını var.

Arifin cavabı isə:

Bəndə yok altın, əzizim, zira
Uymamış sərvətə könlüm əsla.

İ b l i s:

(yarımqəhqəhə ilə)

Altının yoqsa silahın var ya,
Bəni öldür də qavuş sonra ona.

A r i f:

Yoq, silahım da yoq, insaf eylə,
Sanma vəhşi bəni sən bir öylə.

İblis onu anlayır və mənalı bir qəhqəhə ilə haqqın, ədalətin
yalnız sərvət üzərində bərqərar olduğunu da diqqətə mükəmməl
çatdırır.

Pək gözəl, anladım, ancaq
Rə'na Qismət olmaz bu təbiətlə sana.
Üzülüb durma, çəkil get, zira
Qüvvətə, altına tabe dünya.

Arifin məyusluğunu görünə İblis ondan bir istəyini diləyir:

Bir şeyin yoksa da könlün var ya,
Bana ver könlünü...

Bu zaman Arif kəskin bir şəkildə:

Əsla, əsla!..
Bunu hiç umma, sakın Arifdən,
Vermişim könlümü yalnız ona bən.

Ətrafa, sanki dünyanın panoramasına dərin mənalı diqqət
edən İblis isə:

İştə Şərfin mütərəddid cocuğu!
Şaşqın, abdal, əsəbi yavrucuğu!

Hüseyn Cavid Ariflə İblisin bu səhnəsini oduqca mahircəsinə
yaratmışdır. Arif üzgün və təlaş yanqısında bir içim su gəzirkən, İblis
ona bir qədər şərab verir. Arif bir az daddıqda su olmadığını anlayır:

Eyvah, nə dəhşət, yahu!
Su deyil, səmli bir atəşdir bu.

*Onu belə görüncə İblis daha başqa fitnəyə əl atır.
Başqa bir şüşədən böyük bir qədəh dolusu yenə şərab verir.*

Bu fəqət tatlıdır, al iç!

A r i f:

Nədir o?

İ b l i s:

*İç də baq, sonra duyarsın nə imiş,
Ən gözəl töhfə, keşiş göndərmiş...*

*Arif bir qədər içir, qədəhi məmnun və nəşəli bir baxışla
süzərək:*

Ah əvət, sanki şəfəq dalğalı nur...

İçib bitirdikdən sonra, niyaz ilə:

Şimdi Rə'nayı çağırısan nə olur?

İblis sirlə bir mənə ilə:

Onu sən pəkmi seversin?

Arif cibindən bir siqara çıxarıb:

Sorma,

Sızlayan könlümə atəş vurma!

Ta çocuqkən seviyordum onu bən.

Arifin siqarasını atəşləyən İ b l i s qapıya işarətlə:

Gəliyor iştə o gülqönçə dəhan.

Rəna A r i f i görcək heyərlə gəlşini ondan soruşanda o:

Sorma bəndən, onu sor qəlbindən. – *deyir.*

Bu səhnədə yenə İblisin mələk üzünün şahidi oluruq. Rənanın nəhayət babasının qatili İbn Yənin olduğu ortaya çıxanda İblis ona söyləyir:

Ver o kağızları, nə lazımsa, o yapar!

İblisin hər iki üzünü çıxır - şər və xeyirə. Əslində İblisin xeyr üzünü mükəmməl bir məkrdən ibarətdir. Onun kənardan xeyirxahlıq kimi görünən nəzakət-nəvazişinin arxası qaranlıq bir şər əməlinə ibarətdir. Mahircəsinə şirin münasibətlərə girərək onları müəyyən, özünə məxsus nüasları ilə cilalandırır və fikirləri bulandırır. Belə ki, Rənanı İbn Yəmin dünyünə alışıdır, sonra Vasifə maraqlıdır. Arifə isə başqa bir münasibət aşılayır.

V a s i f:

Rəna, Rəna! Sevimli afət!

Gəl, durma aman, edilsə qəflət

Mütləq səni məhv edər şu xain,

Olmaz daha qurtuluş səninçin.

R ə n a:

(sevinc ilə)

Vasif! Gedəlim...

(mütərəddid)

Fəqət bu müşkil,

Heyhat, bulunmadıqca qatil...

V a s i f:*(sözünü kəsərək)*

Sən gəl, bulunur o bir gün əlbət.

İ b l i s:*(gəlir)*

Rəna, daha durma, iştə fürsət!

R ə n a:

Lakin babam!..

V a s i f:

Ah, gəl, aman gəl!

*Çıqarlar.***İ b l i s:**

Get, get, daha durma, artar əngəl.

A r i f:*(daxil olur; son dərəcə məmnun)*

Xain yakalandı ən nihayət.

İ b l i s:*(yarımqəhqəhə ilə)*

Eşq olsun, əvət, böyük məharət!

A r i f:

Rəna hanı? Söylə gəlsin!

İ b l i s:

Əfsus,

Bir zabitə uydu getdi...

A r i f:*(çılğın)*

Ah, sus!

İ b l i s:*(əlilə onun omuzunu oqşar)*

Yahu! Bana baq, şaşırma əsla,

Rəna, o mələk əlində hala...

A r i f:*(böyük bir təlaş ilə)*

Bir söylə, nə səmtə getdi onlar?

İ b l i s:*(qapıdan onlar getdiyi tərəfi göstərir)*

Baq, qarşıda iştə xurmalıq var...

A r i f:*(sözünü kəsərək)*

Bildim, yetişir, o bəlli bir yol.

(Dərhal dışarı fırlar)

İ b l i s:

Get, durma!

(istehzal qəhqəhə)

Fəqət, yazıq! Əmin ol,
Bəklər səni bir yığın cinayət,
İzlər səni bir yığın fəlakət.

(Qəhqəhə...)

Hadisələr Türkiyə tarixi olduğu üçün, onun hərbində baş verən uğursuzluqlar bütün hərbi heyətini sarsıdır. Ərəb zabiti:

Açıvermiş hüdudu bolqarlar,
Kevkəbi-tale, eyləmiş də üful,
İngilislərlə dolmuş İstanbul.

(Hər kəsdə təəssür və heyrət).

Y a r a l ı z a b i t:

Sus yetər, ah, xain alçaq, sus!

Ə r ə b z a b i t i:

(istehzal və məmnun qəhqəhə ilə)

Sanki bən susdum, öylədir əfsus.

Y a r a l ı z a b i t:

(sinirli və qızğın)

Ah, ərəb, cismi, ruhu, qəlbi ərəb,
Həm də məmnun... nədir bu halə səbəb?

(acı qəhqəhədən sonra)

Ya! O sərxoşmu? Yok, inanma, xayır.

İştə!

Yaralı zabit, türk ordusundan məğlubiyyət xəbəri verənə ərəb zabitini öldürdükdə mərdanə şəkildə özünü təqdim edir:

Sadə, bir bayquş ağzı susdurdum.

(zabidlərə)

Bir qüsur iştə, bulsanız haqsız,
Bəni e' dama şimdi haqlısınız.

(Əlindəki silahı təqdim edər)

B i r i n c i z a b i t:

(silahı rədd ilə)

Bu xəbərdən sevinci çoxdu onun,
Ona layiqdi müjdə bir kurşun.

Y a r a l ı z a b i t:

Daha durmaq xəta, həmən gedəlim,
Bu xəbər düz də olsa fərz edəlim,
Bir mücahid dönərmə əzmindən?
Ah, bən şimdi ölmək istərkən
Yaşamaq istərim də bir müddət...

B i r i n c i z a b i t:

Biz yaşarsaq, əvət yaşar millət.

Bayırda m a r ş sədaları

Türk oğlu sözündən dönməz,
Məhv olur da sürüklənməz.
Hər yüksəlmək dilər, enməz,
Çarpışır yaşar.
Yurdumuzun arslanları,
İzlər durur düşmanları,
Fırtınalı dənizvarı
Hər coşub daşar.
Əngin fəza çardağımız
Al şəfəqlər bayrağımız,
Qorqu bilməz oymağımız,
Haq için qoşar.

Hüseyn Cavid müasiri olan aciz bir gəncin taleysizliyini də çox məharətlə açmış. Belə ki, Arif ilk öncə şəraba yaxın durmadığı halda, sonar tam bir içki düşkününe çevrilir. O sanki, ikinci bir keyfli İsgəndərdir. Lakin İsgəndər onun kimi cinayətə əl atmır. Kefli İsgəndər lotu mollaların cahil insan kütləsini məkirli nüanslarla aldatdığını meydana çəkir. Arif isə nə məqsədə qulluq etdiyini anlamayan, daima dövrədən giley ağlayan aciz bir tipdir. Aşiq olduğu qadın yolunda cinayət işlətməkdən çəkinmir. Bəlkə də sərxoş olduğu üçün bunu səhvən edir. Çünki, sevgi uğruna mübarizə aparmaq lazımdır. Lakin o, ağılsız, sərxoş başı ilə şəfqət bacısı Rəna uğruna həyat yoldaşına qəsd edir. Və Rənanı olduğu yerdən çıxarıb səbirsiz:

Gəl, gedəlim, sorma, gəl!
Gəl, çabıq ol, gərçi sən atdın bəni,
Arif unutmaz səni, atmaz səni.
Gəl gedəlim, gəlmədən İbn Yəmin...

İnsanın qara xisləti yalnız bir cümlədə aydın dərk olunur. Arif törətdiyi cinayətdən Rəna ilə qaçıb qurtululmağa can atarkən İblisin daha kəskin praqnozu meydana atılır.

Burda durulmaz, çəkilib qaçmalı,
Qaçmalı, vəhşətdən uzaqlaşmalı...

İ b l i s:

(sürəkli və şiddətli qəhqəhələrə)

Qaçmalı, əlbəttə, uzaqlaşmalı,
Başqa cinayətlərə yaqlaşmalı.

(qəhqəhə)

Siz nə qadar bəndən uzaqlaşsanız,
Yer deyil, əflakə uçub qaçsanız,
Qarşılaşıb birləşiriz daima,
Ayrı deyil, çünki biriz daima.

Və nəvəsi Xavərin cənazəsini görən İxtiyar babanın hüznü etirafı bəşəri sarsıdacaq qədər acı və aktualdır.

Tərk edərək biz bütün insanları,
Məskən edindik fəqət ormanları;
Görmüyəm ta mədəni vəhşəti,
Zülmü, cinayətləri, süfliyyəti,
Qaçdığımız qəhrü fəlakət izi
Buldu, əvət, buldu nihayət, bizi.

(sinirli və çilgən)

Ah, köpürdükcə şu xain bəşər,
Yer yüzü daim qusacaq zülmü şər.

Məzbəhə dönmüş də bütün kainat,
Qeyri çəkilməz şu müləvvəs həyat.

(ətrafindakılara qızğın)

Ya siz!?! Ey insanlığı təhqir edən
Duyğusu, vicdanı sönüklər!..
Həmən dəf olun, artıq bana rahat verin!

(göyə doğru)

Nerdə?.. Fəqət Tanrıyı bir göstərin!
Ah, ona var söylənəcək sözlərim...

Bu səhnə daha qərribə diqqət çəkicidir. Yəni, Arif cinayətkar olduğu halda insanlıqdan bəhs edir. Buna haqqı çatmadığı bir halda. Rəna ilə orman yaxınlığında altın sərvətini sərgilədikdə arxa meşəlikdən onları güdən iki haydutun kəsici müdaxiləsi zamanı insanlığın yoxluğundan giley edir:

İnsanlığı atdınızmı?

Birinci haydut:

... Kafi!..

Altınları ver, biraq da lafi.

A r i f:

(beş-on altın çıxarır)

Al! Qaldı bir az bizimçin ancaq.

İkinci haydut:

(xəncərini Arifin köksünə dayar)

Ver həpsini!

R ə n a:

Ah!..

– deyə mane olmaq istər. Birinci haydut qolundan tutub şiddətlə bir tərəfə itər. Bu sırada omuzunda əski siyah pelerin-plaş, vüqarlı, müsəlləh, zabit qılıqlı, qalın bıyıqlı, gur, qara saqallı, zində və mühib simalı Elxan ağaclar arasından çıxar.

E l x a n:

(hayduzlara)

Ədəbsiz, alçaq!

(Hər ikisi geri çəkilib dona qalır. Elxan qızğın)

Sizdən daha mərhəmətli qaplan,
Yahu, utanın da bir şu qızdan.

(Ariflə Rənayə)

Əfv edin, onlar işlə pək canavar;

(Ətrafda ıslıq səsi eşidilir, iki qurşun atılır, Elxan hayduzlara)

Durmayın, haydı, bir baqın da nə var,

Bəkçilər zərrə qəflət eyləməsin.

Ələ bir av keçərsə siz gətirin.

Bana baq, kim dökərsə haqsız qan,

(kəndinə işarətlə)

Ən ağır bir cəza verir Elxan.

R ə n a:

Ah, əfəndim, nə mərhəmətlisiniz,
Sizə qəlbən təşəkkür etməliyiz.

A r i f:

Parlıyor çöhrənidə fəzlü zəka,
Sizə haydut denirmi? Yoq, əsla!

E l x a n:

(səmimi qəhqəhə ilə)

Doğru, pək doğru... hiç yanılmadınız,
Deyilim haydut, işlə bən yalnız
Etdim isyan, bir əskəri-qaçağım,
Yurdum orman, mağaralar yatağım.

A r i f:

Bir səbəb var ya?

E l x a n:

Var əvət, miskin
Bir ərəb zabit, işlə bir xain...
Bən açarkən onun xəyanətini,
Bakdım asdırmaq istiyor o bəni.
Bırakıb ordugahı... ah, nə deyim
Böylə haydutca gün keçirmədəyim.

Bu sırada gedən haydutlar iki-üç çingənə ilə İbn Yəmini silahsız olaraq gətirirlər. Elxan onu görünəcə tanır.

Gəl, yakın gəl! Adın nədir? Söylə!

R ə n a:

Ah, əfəndim!

E l x a n:

(Rənayə)

Dur, etməyin əcələ.

(İbn Yəminə)

Söylə kimsin? Adın nə?

İ b n Y ə m i n:

... İbn Yəmin.

E l x a n:

(Ariflə Rə'nayə yarımqəhqəhə ilə)

Bəni asdırmaq istəyən şu ləin!

İşlə bir av ki, izlər avçısını.

(İbn Yəminə)

Oldu məmnun könül, görünəcə səni.

İ b n Y ə m i n:

(diz çökər)

Aman, əfv et! Qüsurluyum, Elxan!

E l x a n:

Hiç təlaş etmə, sayğısız qaplan!

Çünki yok üzrə ehtiyac artıq.

Bu pərdənin mahını sözləri də çox cəlbədidir. Və əlbəttə ki, bu hekayəti-bəhs İblisin könlüncə oldu. Çünki, yanan-sovrulan və yıxılan qəlblər onun sevinc mənbəyidir.

Kanto:

Bən bir qızım, həp ruhumu yaldızlar
Gündüz çiçəklər, gecələr yıldızlar.
Qarlı dağlar bənim,
Yeşil bağlar bənim,
Bənsiz quşlar uçmaz,
Bənsiz güllər açmaz.

Dün bir çoban sevdim pınar başında,
Bir əksiyyəti yox gözündə, qaşında.
Fələk ayrı saldı,
Bən köçdüm, o qaldı,
Şimdi bənsiz yaşar,
İrmaq kibi coşar.

Of, bir qayğı bilməz çingənəyim bən,
Güldən-gülə uçan pərvanəyim bən,
Unut, yavrum, unut,
Baq, işlə hər bulut,
Söylər unut onu,
Çünki hiçdir sonu...

Əyləncənin sonuna yaxın şiddətli göy gurultuları müşayətində meydana çıxan İblis məmnun qəhqəhələrlə:

Bir levhə ki, işlə pək bəyəndim.

E l x a n:

Yahu, səni kim bırakdı?..

İ b l i s:

(məğrur bir tevr ilə əlini köksünə qoyaraq)

Kəndim!

A r i f:

(Elxana)

Bir mürşid o, sahibi-kəramət.

(İblisin əlini öpər)

Xoş gəldin, aman, nə mutlu saat!..

R ə n a:

(dəxi öpər)

Yormuş sizi şübhəsiz bu yollar.

İ b l i s:

(yarımqəhqəhə ilə)

Yok, zənn edərim ki, səhviniz var,
Dağ, daş, uçurum, dəniz və orman
Əngəl olamaz önümdə bir an,
Bir şəhpər açıb da nəgəhani,
Bən teyy edərim bütün cihanı.

E l x a n:

Kimsin, əcəba, səndə ki var böylə məharət?

İ b l i s:

Bən hiçlə doğan bir ulu qüvvət, ulu qüdrət,
Bir qüdrəti-külliyə ki, aləm bana bədxah,
Dünyadə əgər varsa rəqibim o da: Allah!..

(qəhqəhə)

Hər din ilə, məzhəblə, siyasətlə cihanda
Hər fırtına qopmuşsa, əvət, bən varam orda.
Hər yerdə ki, vardır əzəmət, qəhr ilə dəhşət,
Hakimdir o yerlərdə şu qarşıdakı xilqət.

E l x a n:

Çöhrəndə, əvət, nuri-dəha olmada məşhud,
Derdim, bən əsatirə inansam, sana mə'bud.

İ b l i s:

(ləübalı qəhqəhə ilə)

Mə'bud deyil, aləmi sarsan ulu mevcud;
Mevcud deyil, bəlkə vücudi-ədəmalud.

E l x a n:

Olduqca müşəvnəşsə də əfkarü məqalın,
Bir abidi pək andırıyor zahiri-halın.

İ b l i s:

Röya kibi hər an olaraq zahirü qaib,
Bən Şərqdə abid olurum, Qərbdə rahib.
Bir qazi olub, gah edərim, fitnələr icad,
Bir mürşid olub, gah edərim aləmi bərbad;

Bə'zən olurum bir papa! Cənnət satarım bən,
İsa dirilib gəlsə də korkar qəzəbimdən.
Xilqətdəki hər məsələ, hər nöqtəyi-mevhum,
Hər fəlsəfə, hər məzhəbü məslək bana məlum,
Bəzən olurum bir çoban, azadə bir insan,
Bəzən olurum zülmü fəsad aşiqi sultan,
Bir piri-zəbun olduğum əsnadə dilərsən,
Təbdili-qiyafətlə həməən gənc olurum bən.

*Göyün vahiməli gurultusu ilə çəkilən işığın gölgəsində nura-
ni qiyafəsini dəyişən İblisin əsil kabus sifəti və görkəmi üzə çıxır.
Və onun qoxunc, sürəkli qəhqəhəli varlığı hər kəsi dəhşətə gətirir.*

Ah, iştə fəlakət!.. O nə surət?.. Nə qiyafət?..

E l x a n:

(onlara)

Yok, zənn edərim, bunca tələş etməyə hacət.

A r i f:

Eyvah! Ona yaxlaşmayın əsla, odur İblis;
İblis o, əvət, cümlə fəlakətlərə bais...

(Getdikcə acı və əsəbi hallar keçirir)

İ b l i s:

(heyvətli qəhqəhələrlə ətrafa)

Şərfin əsəbi çöhrəsi bilməz ki, nə yapsın,
Bilməz ki, sağır göylərə, yaxud bana tapsın.

(Arifə)

Sən həm əl öpər, həm də qaçarsın, bu nə halət?
İlk öncə məhəbbət, fəqət ən sonda ədavət...

Əlbəttə, hər bir sadələvh insanın qarşıya inanması və aldanması təbii. O cümlədən Arifin də inanıb aldanması. Əgər bilsəydi ki, inandığı İblisdir... Və nəfs, elə iblis deməkdir. Onun canlı varlığı isə, bütün bəşər üçün bir acı dərslərdir.

İxtiyar babanın asiliyi, həqiqi böyük yanlışdır. Çünki, yer üzünün fəlakətlərinə bəis Tanrı deyil, insan, yalnız insandır. Tanrı gözəli yaradır, Yaratdığı gözəl olanı pisləyə çəkən isə insanın elə öz məkirli nəfsidir. İblis nəfs... özünə rəqibi insanı deyil, onu yer üzü-cənnətə bəxş edən Tanrını görür. Çünki, hər an dəyişən insanı ucuz tutaraq, öz böyüklüyünə bərabər tutmur.

İ b l i s:

(mə'nalı qəhqəhə ilə)

Fəzlə, hər fəzlə bütün qəhrü niyaz,
Üzülüb durma, o hiç aldırılmaz.
Bir çocuqdur ki, o pək bipərva,
Bir oyuncaqdır onunçin dünya;
Həm yapar, həm də qırar əylənərək,

Mən bu fikirləri Tanrıya şamil etməzdim. Çünki, Tanrı uşaq deyil, bəşər də oyuncaq. Yaxıb yandıran hədəf insan, yalnız insandır! Tanrıya qarşı bir kəlmə qara söz yazarkən insan, Tanrı onun cəzasını verir. Bu, həqiqətdir!

Tanrıya istər yazılı. istər şifahi asi olmaq çox qorxuludur! İstər qara, istər ağ gündə Tanrıya şükr, yalnız şükr etmək lazımdır! İnsan yalnız bu yol ilə İşığa qovuşa bilir.

Elxan müsbətinin digər fəlsəfi tərəfi olduqca günah və boş fərziyədir. Və yenə meydana atılan İblis əsas doğrunu söyləyir. Pisdə xeyir olar, xeyirdə pis. Qisas yanqısıyla çağlayan İxtiyar kişiyyə günaha girməməyi məsləhət görür.

E l x a n:

Bir xəyal iştə – mühal olsa da – bən
Tanrı olsaydım əgər, gerçəkdən,
Ya bu insanları xəlq etməz idim,
Əgər etsəm, yaşatırdım daim
Şadü məs'ud... o da olsaydı mühal,
Yaqaraq hər kül edərdim dərhal.

(qəhqəhə)

Sanki sərsəm yaşayışdan nə çıxar!?
Bəncə bilmərrə bütün insanlar
Hər gözəl olmalı, yaxud çirkin,

Hər fəqir olmalı, yaxud zəngin,
Hər həkim olmalı, yaxud nadan,
Hər mələk olmalı, yaxud şeytan.

İ b l i s:

(yarımqəhqəhə ilə)

Səni pək aldatıyor hissiyyat,
Öylə yekrəng olaraq keçsə həyat,
Bıkar insan, yaşamaqdan yorulur,
Yaşayış bəlkə də mə'nasız olur.

İ x t i y a r:

Veririm dürlü cəza,
Didərim, parçalarım, məhv edərim.

İ b l i s:

(istehzal qəhqəhə ilə)

Bən sən olsam, onu həp əfv edərim,
İbn Yusif diri olsaydı, əvət.
O da əfv etməni istərdi fəqət.

Və təbii ki, hər bir cinayət sonda açıldığı kimi, Hüseyn Cavidə “İblis” əsərinin sonunda, zamanın insanlığa qənim kəsilən saysız hesabsız qşdlərindən biri olan - Rənanın aradığı babasının qatili üzə çıxır.

R ə n a:

Söylə, həp söylə!

V a s i f:

(Rənayə)

Şu zalım xunxar,
Babanın qatili olmuş...

R ə n a:

(İbn Yəminə)

Canavar!

V a s i f:

(yanındakı əskərə işarətlə)

Bana anlatdı şu sadıq əskər,
(cibindən iki məktub çıxarır)

Bu kağızlar dəxi isbat eylər.

R ə n a:

Ah, aman!..

E l x a n:

İstəməz artıq həyəcan,
Yerdə qoymaz qanı adil Yaradan.

Əlbəttə, yenə dəyişən insana, yəni Tanrıya tapınan ali məxluqa İblis iztezal gülüşü ilə:

Əvət, əzsən də, əzilsən də, əvət,
Yenə adildir o müdhiş Qüvvət!

Əsərin bu səhnəsi isə Azərbaycan xalqı üçün daha maraqlıdır. Müxtəlif qiyafətli dörd-beş qaçaq önlərində bir p a p a s, bir xaxam, bir iranlı şeyx və iranlı qiyafətində ixtiyarca, qara çarşafı xəstə bir qadın, on yaşında q a n b u r, qaşları tökülmüş, gözləri mə'yub, səqət bir çocuğun əlindən tutmuş olduğu halda gəlirlər.

E l x a n:

(onları gətirən növbətçilərdən birinə)

Şu həriflər əcəba kim? Söylə!

N ö v b ə t ç i:

(birər-birər göstərir)

Şu papas ermənidir, vaqtilə
Ermənistanə daşırmiş qurşun,
Həm də İncil deyə!..

E l x a n:

(istehzalı qəhqəhə ilə əlini onun omuzuna qoyaraq)

Ya!.. Eşq olsun,
Nerədən aldın o hissiyyatı,
Verdi Incilmi bu tə'limatı?

P a p a s:

(xaç çəkərək)

Ah, suçum varsa da, əfv eylə bəni.

E l x a n:

Bəklə, dur, şimdi bulur haq yerini.

(digərinə)

Şu hərif kim əcəba? Həm nə əbus...

N ö v b ə t ç i:

Bu, fransız tərəfindən casus...
Ərəbistanı köpürdən şu adam
Bir yəhudi... sanırım həm də xaxam...

E l x a n:

(əlilə onun sırtını oqşar, acı qəhqəhə ilə)

Bu da Tevratə uyan bir dəccal!

X a x a m:

(ayaqlarına qapanır)

Ah, əfəndim!..

E l x a n:

Yetişir, qalq, abdal!

(O da qalqıb papasın yanına keçər. Elxan növbətçiyə)

Bildik artıq, bu, siyasət güdüyor.

(şeyxə işarəylə)

Ya bu əmmaməli şeytan nə diyor?

N ö v b ə t ç i:

İngilis dəlləlidir, İranda
Nəşri-əfkar ediyormuş...

E l x a n:

Əcəba!?

Şu dəni məsləki bir söylə, xocam,
Hanki Qur'an sana etmiş ilham?

Ş e y x:

(yalvarır)

Bəni aldatdı, bəyim, nəfsi-həris,
Çaldı vicdanımı xain İblis.

İ b l i s:

(qızğın qəhqəhə ilə)

İftira!.. Həm də nə abdalca yalan!

Ş e y x:

(diz çökər)

Ah, aman!

E l x a n:*(çizməsilə rədd edər)*

Sus, yetər, ağ başlı yılan!

*(O da xaxamın yanına keçər)***N ö v b ə t ç i:***(tüfəngi ilə şeyxin omuzundakı heybəyi göstərir)*

Doludur heybəsi altın, sərvət.

İ b l i s:*(qəhqəhə ilə)*

Onların tanrısı altındır, əvət.

X ə s t ə q a d ı n:*(qolundan tutduğu səqət çocuğu göstərir. Elxana)*

Bəyim! Allahı seversin, lütfən

Bizə yol ver, gedəlim erkəndən.

N ö v b ə t ç i:

Kərbəlayə gediyorlar bunlar,

Şu qadın xəstə, səqət oğlu da var.

(burnu sarılı çocuğu göstərir)

Çürüyüb burnu dökülmüş yaradan,

(inildəyən anasına işarətlə)

Bu da həp öylə, inildər hər an.

E l x a n:

Bunca zəhmət nə içinmiş əcəba?

N ö v b ə t ç i:

Gediyorlar alalar bəlkə şəfa.

E l x a n:

Yoqmu İranda həkim?

X ə s t ə q a d ı n:

Var, pək çoq...

Dərdimiz mühlik imiş, çarəsi yoq...

E l x a n:

Var, gözəl çarəsi var, dur orada,

Bulunur dərdinizə şimdi dəva.

*(onlar da əvvəlkilərin yanına keçər)***İ b l i s:***(qafasını oynataraq heyrat və hiddətlə)*

Dərdə baq, millətə baq, niyyətə baq!

Ölülərdən ölülər feyz alacaq!

E l x a n:*(ətrafdakı haydutlara)*

Haydı, atəş!..

*Tüfəklərin tətiyi çəkilir, papas xaç çəkər, şeyx ilə xaxam
şaşqın bir halda gözlərini göyə dikər.*

Ş e y x:*(müztərib)*

Aman, Allah!..

X ə s t ə q a d ı n:*(tələş ilə)*

Bir dur!

E l x a n: Xayır, ən kəskin ilac işlə budur,
Yaşamaqdan daha xoşdur ölüm...**X ə s t ə q a d ı n:**

Ah!..

E l x a n:

Hazır ol! Bir, iki, üç...

*Nişançılar ortada sıraya duranları yaylım atəşilə qurşuna
dizərlər.***H ə p s i:**

Ah, eyvah!..

*(deyə yaralı fəryad ilə yerə sərilir)***İ b l i s:***(istehzalı və atəşli qəhqəhələrlə)*Xilqət atəşlə yaşarkən, heyhat!
Bunlar atəşlə qılar tərki-həyat.

Bu səhnələri bir az olduğu kimi geniş təqdim etdim ki, Elxan hədəfi ilə Hüseyn Cavidin nə demək istədiyini oxucu anlaya bilsin?! Bəlkə də versiyalar müxtəlifdir. Lakin birini önə çəkirəm. Aydın məsələdir ki, dünya güclərin-siyasi fiironların əlində idarə olunur. Baş masalar istədiyi halda, zamanda iqtisadi müharibələrini qazanmaq rəqabətində yalnız və yalnız günahsız insanları qurban verirlər. Onlar yalnız güclü sərvətlərə nail olmaqdan ötrü millətləri seçmədən, ümumilikdə məzlum kütlələri məhv etmək marağında və iblis məkrlərini həyata keçirirlər. Elxan xarakteri bunu göstərmiş olur. O, qaçaq-quldur, orman-səhra diplomatiyasını elə nəzakətlə insana tətbiq edir ki... Müxtəlif tayfalardan olan günahkar və günahsızlar öncə elə sanır ki, onların həyatı əmin-amanlıq içində xeyrə həll ediləcək. Lakin, qaçaq-quldur başçının qəfil dəyişən iblis ruh-hərəkəti onları mat qoyur. Dünya fiironları hamısı belə! Onların bazarı insanlığın məhvi üzərində qazanılır. İstər bir məmləkət, istər BMT Avroşura qülləsində. Məhv olunan yalnız dünya məzlumlarıdır!

Əsərin finalının doğru izahı isə belədir:

Rəna bilmir ki, ona məftun olan Arif adlı sərsəm, içki və altun düşkününü bir gənc, həm də qatildir. Və bu həqiqəti İblis bilir. Rəna isə Vasifi seçir. Hər iki qardaşın bir qadını sevdiyi aşkar olduğda qardaşlar arasında nifaq baş qaldırır. Və duel qəsdilə bir-birinə qarşı gəlirlər. Nəticədə isə Vasif qurşuna tuş gəlir. Arif bundan şaşıraraq, elə bil iblis yuxusundan ayılır və etdiyi cinayəti görür. İnanı bilmir. Fıryadı həm içini, həm çölünü yaxıb-yandır. Peşimançılığı isə heç bir fayda vermir.

İ b l i s:*(məğrur qəhqəhələrlə)*

Bir zamanlar cəbərut aləminə
 Həp uçar, həp öyünürdün də, bu nə?
 Vurulub bir qıza pabus oldun,
 Xırsız oldun, meyə mə'nus oldun.
 Haqqı, vicdanı bıraqdın, getdin.

(İxtiyar getdiyi tərəfə işarətlə)

O səfilin qızını məhv etdin.
 Dökülən qanlara həp düşman ikən,
 Oldun öz qardaşının qatili sən.

Və törənən bütün faciələrə görə, insan yalnız İblisi bais görür.

Ü m u m:*(coşqun, İblisə)*

Sənsin bu cinayətlərə bais.
 Səndəndir, əvət, cümlə xəyanət.
 Lə'nət sana... Lə'nət, sana lə'nət!
 Ah, şimdi cəza bulmalı İblis!
 Qəhr olmalı, məhv olmalı İblis!

*(Hər tərəfdən hücum etmək istərlər.)***İ b l i s:***(gah istehzal və məğrur, gah çılğın və qorqunc qəhqəhələrlə)*

İblis!.. O böyük ad nə qədər calibi-heyrət!
 Hər ölkədə, hər dildə anılmaqda o şöhrət,
 Hər qülbədə, kaşanədə, viranədə İblis!
 Həp Kə'bədə, bütخانədə, meyخانədə İblis!

Hər kəs bəni dinlər, fəqət eylər yenə nifrət,
 Hər kəs bana aciz qul ikən, bəslər ədavət,

Lakin bəni təhqir edən, ey əbləhü miskin!
 Olduqca müsəllət sana, bil, nəfsi-ləimin,
 Pəncəmdə dəmadəm əzilib qıvrılacaqsın,
 Daim ayaq altında sönüb məhv olacaqsın.
 Bənsiz də, əmin ol sizə rəhbərlik edən var:
 Qan püskürən, atəş savuran kinli krallar,
 Şahlar, ulu xaqanlar, o çılğın dərəbəglər,
 Altın və qadın düşkünü divanə bəbəklər.
 Bin hiylə quran tilki siyasilər, o hər an
 Məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyan;
 Onlarda bütün fitnəvü şər, zülmü xəyanət,
 Onlar duruyorkən bəni təhqirə nə hacət?!
 Onlar, əvət onlar sizi çignətməyə kafi,
 Kafi, sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafi...
 Bən tərək edərim sizləri əl'an, nəmə lazim!
 Hiçdən gələrek, hiçliyə olmaqdayım azim.
 İblis nədir?

– Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

– İblis!..

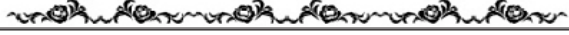
Böyük Azərbaycan xalqının mükəmməl vətənpərvər oğullarından biri olan Hüseyn Cavidin İblis mövzusunda niyə görə müraciət etməsinin konkret izahını verirəm. Əlbəttə, müəllifin yaşayıb yaratması, elə bir dövrə düşmüşdür ki, o, güclü həssaslığı ilə ictimai-siyasi hadisələri mütləq şəkildə öz qələminin izteha və qəzəbindən keçirəcəkdə. Onun incə nüanslarla toxunduğu, təkcə

müxtəlif millətlərin ağır və cahil həyatları deyil, eyni zamanda bu tayfalar arasında əsas diqqəti turançılıq ideyasına cəlb etmək və hərbdə türkün hər zaman şanlı olmasını kulminasiya nöqtəsində zirvələmişdir. Eyni zamanda isə məkirli düşmənin-istər daxili, istər xarici dəyişkən alçaq simasını çox məharətlə İblis obrazında meydanın dinamikasına atmış və peşəkarcasına qələmini fırladaraq sonda da möhtəşəm nöqtəsini qoymuşdur. Və bu dram əsəri səhnəyə reallaşdığı zaman, əlbəttə sovet ideologiyasının siyasi boğazından keçməyəcəkdir. Böyük yazıçı Hüseyn Cavidin bu “İblis şıltaqlığı” güzəştli keçid kartı olsa da, lakin növbəti davamiyyəti onun ikinci şansı qazanmasına imkan yaratmadı. Çünki, peşəkar rusdilli “yolçular” bu əsərin sorağını birbaşa Sovet Fironu İ.V.Stalinə müraciət etmiş. Və Məcəfər Bağırov cəhd etsə də, hətta öz rejimindən belə onu xilas edə bilməmişdir. Digər odlu vətənpərvər yazarlar və türk millətçiləri kimi Hüseyn Cavidin də repressiya “ordu sırasına...” alınmasına qəti qərər verir. Çünki, Rusiya Türkiyə ilə, sanki, yarandıqları tarixdən böyük və gərgin düşmən münasibətlərində buynuz-buynuz idi. Türkiyə ilə düşmənçiliyin nəinki müttəfiq sovet Azərbaycanına, Rusiya imperiyasının hətta bütün müttəfiqlərinə aid idi. Çünki, SSRİ tərkibində olan bütün respublikalar MK-ya tabe idi. Və Bağdaddan başlayıb Türk hərbində nöqtələnən **İblis Mələk qəbul edilməzliyi...** labüd idi.

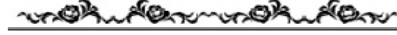
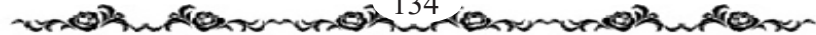
Hər zaman... hər kəs xalqın acısını görə bilir, lakin, yazıçı yazır. **Yazanda isə... ya işıq yanar... ya sönər.**

Əbədiyyətə qovuşan işıq

İBLİS...

İblis ne?..
Öncesi bir insanmı olmuş?
Melekler ona sitayiş etmiş?
Sonra bir adem evladı onu
suçlu sanarak
iblise çevirmiş?!
O günden o iblis
zamanın meydanın
kendi kurarak
insanın tahtını
yıkıp devirmiş?!
Sanki, dünyada insan
yok olubdu da..
Ama, İblis hep var olup du da.

Onun içinmi
dünya kasırğa, tufan elinde?!

Savaş, qırğın, al-kan içinde?!
 Memleketlerde isyan,
 insanlar vahşet,
     dehşet cenginde.
 Sanki dünyada insan
     yok olubdu da.
 Ama, İblis hep var olup du da.
 Musson İblisin divanhanesi...
 Dünyanı məkrincə
     idare ediyor da.
 BMT ne demek?..
 Tabi, bir “iblishane”
 o “meyhanenin”
 baş, orta, son niyyeti ne?..
 Hep ne ise alır,
 ama, kendisinden
 ne ise vermekse yok!
 Elbette, İblis hep alar,
 veremez ki,
 ister olsan da.
 O kadar yorkun
 kafalar,

o kadar yorkun
 kalbler ki...
 İblisin iblisliyinden!!!
 Sanki dünyada insan
     yok olubdu da.
 Ama, İblis hep var olup du da.

 Ne mecburiyyet ki,
 insan iblis olur da.
 Meger bu çevrilmenin
 karşısı alınmaz?..
 Alınmazsa, gör ne kadar
 iblis törer de. Ve...
 töreyir de!
 Arifin ahı-nalesin...
 İhtiyare derdikelerin,
 İblise hükmü-isyanın
 derdini,
 ateşi yakan, yıkan
 kendini pek anlıyorum da.
 Ecaba, Hüseyn Cavit
 gönlünün yanqısını
 böylemi fiqan eylemiş?!

Sanki dünyada insan
yok olupdu da.
Ama, İblis hep var olup du da.

M.C. Bağirov İblisin
el-ayaklarına,
hem kulaklarına,
“O BAŞ”dan (İ.V. Stalin) korkunç,
hem “masum”,
hem iblis gözlerine...
dumanlı, çiskinli,
zülmet dolu kafasına,
hem düşlerine,
hürriyyetsiz,
şu telaşlı,
kara kanlı
hakimiyyetinin
canavar diline
dişine, nefesine,
her türlü tuzaklarına
zincirlediği ermeni,
rus itlerinin
diden, parçalayan,

mahv eden,
gider-gelmezliklere
sürgün eden
sovet kanununa
sadakatlı -
beyaza kara
hükm eden
kan çanağında
gör H.Cavid milleti
neler görüp,
neler çekip,
neleri didilip,
heyatdan silinip?!
Yar beynimi, aç kalbimi! Eyvah, açamazsın;
Kaç benden uzaklaş, hayır, asla kaçamazsın.
Ben çılgınım artık, bana yaklaşma, kenar ol:
Gel, kaçma, hayır, derdime lütf et de, deva bul.
...Ecaba, Hüseyn Cavid
gönlünün yanqısını
böylemi fiqan eylemiş?!
Sanki dünyada insan
yok olupdu da.
Ama, İblis hep var olup du da.

İblis, hükmünü
Tanrıya beraber tutup
hep dünyaya firon olup da.

Her “baş” “BAŞ” olup (BMT)
6-lık kartları (milletler)
“Tuz” la (siyasi mekr) vurup da.

Kanın sorup
hüriyeti önünde
hükmünce durur da!!!

“Barıştıır”,
savaştırır...

ayrı-ayrılıkta
parçalayır da!!!

İblis, mekri namine
isteyini koparınca
yakar, yıkar,
sonda alır da.

Ya Rabb, bu ne dehşet, ne felaket?
Ya Rabb, bu ne vahşet, ne zelalet?
Yok kimsede insafü-mürüvvet,
İblisemi uymuş beşeriyet!?

...Ecaba, Hüseyin Cavit
gönlünün yanqısını
böylemi fiqat eylemiş?!
Sanki dünyada insan
yok olupdu da.

Ama, İblis hep var olup du da.
İlahi!

İblis çerxi-feleyin
Cavidime yazdığı
rakamlara bir bak:
59... 3 lük sitemi...

Ve, Maqadan...
“Yazmasaydım” hayatı...

Hüseyin Cavid:
– “Sürgün masam üstö
yok çağıtım,
yok kalemim,
yok dilim...

Neye lazım, hep incidilim?!
Fakat, zülmet gece...
Beynim, kalbim
hep diniyor,
hasretim
susmuyor,
beni mecbur ediyor!!!

Şu sook sibir mahbesinde
 kim... ne anlıyor
 beni ki?..
 Cigerimden parçalandıklarım
 nasıl yaşar
 çerxi-felek sitemlerini?..

Yarım varlığımı
 tam eden Müşgünazım,
 Ertoğrul, Turanım...
 İblisin çerhinde,
 feleyinde daha ne
 acılar çekiyorlar?..
 Yarabb, şu nasıl
 kara sonluk,...
 bana yazdın?!
 Niçin ben sürgün olunup
 Sibri-zindana
 salındım?!
 Şu kara zindani-zillet
 kap-kara yazılı
 masumla dolu.
 Kalbleri dert,

keder, sitem,
 kanla dolu.
 Evet, tıpkı benim tek.
 Sürgün masam üste
 yok kağıtım,
 yok kalemim...
 yok dilim...
 Neye lazım, hep incidilim?!
 Fakat, zülmet gece...
 Beynim, kalbim
 hep diniyor,
 hasretim
 susmuyor,
 beni mecbur ediyor!!!
 Şu sook sibir mahbesinde
 kim... ne anlıyor
 beni ki?..

Bir CAN
 hep canımdan
 can üzüyor.
 Topraqımın
 ismi şu
 Azərbaycan-Nahçıvan!

Siteminde milletimin
didildim de,
hep ezildim...
İç canlarımdan
kopulup
sürgün edildim.
İblisin kap-kara
hükmü
beni tamam
ezipte,
bütün arzularımı,
işlerimi yarım koyup da,
tam kapatıp da,
evet, beni sevgili yarım
Müşgünazımdan,
cigerimin parçaları
Ertoğrul, Turanımdan.
Ve milleti, hürriyeti uğruna
beni deli-divane eden
Azerbaycanımdan
tamam ayırdı.

... Cavidim,
seni anlıyorum,
çekdiklerini...
neler çekdiklerini.
Anlarım, Sibrin derinliyde
gizli yandıklarını...
gizli yazdıklarını...
gizli okuduklarını...
Ve sonra sobaya atıp da
yaktıklarını.
Anlarım...
Senin dilsiz,
acı hasretlerini.
Anlarım,
sana nasib olan
59, 3 lük
rakamlarının
zehrini,
can yankısını.
Anlarım,
Senin H.Cavit adıyla
hep tarih olanlarını.

Ben, dünyanın
kanlı tahtında
kapatılmış
bütün ışıklarının
millet-hurriyyet adlı
kaderini
öyle Senin kadar
yüksek,
kamil anlarım!
Ve İblisden hiç korkmam!
Her zaman
millet, hürriyyet,
öyle Senin hakkın uğruna
savaşmaya hazırım!
Çalışırım, parlamak nedir,
ateş saçırım ben!
Şöyle zamanla yaşıyorum.
Ve Senin H.Cavit hakkını
sovururum,
yaşatırım ben.
Azerbaycanın, milletin
ve Senin hakkını yaşatan
yaratan, yükselden,

dünyaya parlatan
O Büyük Müellif var ya...
Fatih Haydar Aliyev...
Bak, tıpkı onun gibi
savaşıyorum ben.
Zafarimi
kazanıyorum ben!

PEYĞƏMBƏR*Dram – 4 pərdə****Bİ'SƏT, DƏ'VƏT, HİCRƏT, NÜSRƏT******Bİ'SƏT***

Aydın və yıldıızlı bir gecə. Məkkə yaqınlığında Hira dağı... Ətrafında mağaralar, yalçın qayalar, sarı enişlər, qorqunc uçurumlar... Peyğəmbər əli alnında dərin düşüncələrə dalmış... O, qırq yaşında, gözəl, vəqarlı bir sima... Alnı, köksü, omuzlarının arası geniş; rəngi gül rənginə mail əsmərimsi və nurani... Saçları nə pək qıvrıcıq, nə də pək düz; saqalı bir tutam, sıq və tam... Biləklər, qollar qalın və qüvvətli... Böyük başlı, hilal qaşlı, çəkmə burunlu, dəyirmi çöhrəli, orta boylu, iri kəmikli; kiprikləri uzun, iki qaşının arası açıq, fəqət bir-birinə yaqın. Gözləri qara və büyüçək... İştə o dalğın və müəmmalı gözlər, gecənin sükutunu oqşayan həzin və bayılıcı bir ud zümzüməsini dinləyərək, uyuyor kibi, kəndindən keçmiş. Bu sırada pənbə, mavi, mənəkşə nurlar içində altın qanatlı, füsunkar bir mələk göydən enər və ilahi bir ahənglə Peyğəmbərə xitab etməyə başlar.

M ə l ə k:

Ulu dahi, sən ey böyük rəhbər!
Qalq, oyan! İştə hər tərəf, hər yer,
Həp təbiət dalıb da rö'yayə,
Cəlb edər ruhu şe'rü sevdəyə,
Gecə, yıldızlarla pürxülya,
Səni dinlər sükut içində fəza...

P e y ğ ə m b ə r:

(başını qaldırır, heyrət və iztirab ilə)

Yenə rö'yamı gördüyüm əcəba?
Sən nəsin, söylə?

M ə l ə k:

Bənmi? Hiç sorma!
Əzəliyyət şəfəqlərində açan
Tazə bir qönçə, pənbə bir yıldız.

Əbədiyyət üfüqlərində uçan,
Tanrı qoynunda bəslənən bir qız.
Şe'rü hikmət, zəka ilahəsiyim,
Ulu dahilərin nədiməsiyim.
Ayrı olsaq da iştə hər ikimiz
Bir rübabin inildəyən səsiyiz.

P e y ğ ə m b ə r:

Nə için gəldin, anlamam, yenə sən?

M ə l ə k:

(göyə doğru)

Ona qaldırmaq istərim səni bən.

P e y ğ ə m b ə r:

Ah, sən daima gəlir də bana,
Sonra həp göstərirsin istiğna.
Bən kimim, söylə?!
Sən nəsin? Göstər!

M ə l ə k:

Bən mələk, sən də, sən də peyğəmbər.

P e y ğ ə m b ə r:

(şaşqın, geri çəkilir)

Ya! Demək sən mələkmisin? Heyrət!

M ə l ə k:

Bən sənim, sən də bən, şaşırma, əvət
Bən səninin əqlinim, fəqət daim
Şu qiyafətlə zahir olmadayım.

P e y ğ ə m b ə r:

Gəl, yaqın gəl, aman, nə dilbərsin!
Yoq, saqın, gəlmə, dur, nə söylərsin?
Yenə sarsıldı müztərib ruhum,
Dur, aman, sanki qəlbi-məcruhum

Şevqü həsrətlə rəqs edər, sızlar,
Onu bir qəhr xəndə yaldızlar.
Qopuyor ta içimdə bir tufan,
Beynim atəş saçıb durur hər an.
Yanıyor bənliyim, düşüncələrim,
Çarə bul, yoqsa məhv olub gedərim.

M ə l ə k:

Ən gözəl çarə: iştə əzmü səbat,
Olma əsla əsiri-hissiyat,
Bırağıb əczi durmadan yüksəl,
Yüksəl, ey şanlı qəhrəman, yüksəl!
Ərşi-lahutə doğru aç şəhpər,
Daima yüksəl, ey böyük rəhbər!

P e y ğ ə m b ə r:

Yoq, qanat yoq! Bən iştə bir aciz
Yolçuyum kimsəsiz, təsəllisiz.
Çevrəm ıssız mağaralar, yalçın
Qayalar, sarp enişlər, ah, azgın
Uçurumlar, alev saçan ovalar.
Ruhu qəsvətlə yıldıran havalar...
Bir çəmən yoq, aqar su yoq, heyhat!
Göz, qulaq burda duymaz eşqü həyat.

M ə l ə k:

(göyə doğru)

Baq, şu əngin fəza, şu quytu dəniz...
Nə qadar xoş, nasıl gözəl, ləkəsiz...
Uçuşur hər tərəfdə yıldızlar...
Rəqs edər sanki nazənin qızlar.
Hər birər şe'r, sən də bir şair,
Hər tamaşası eşqə aiddir.

P e y ğ ə m b ə r:

Ah, şu elmasparələr sərpan
Gecə pək möhtəşəm... fəqət onu bən
Seyrə daldıqca sanki məhv olurum,
Qəlbim oynar da, çırpınır ruhum.
Anlamam bir şu ölçüsüz, şu dərin,
Şu qaranlıq, çiçəkli pərdə niçin?
Bəni yalnız düşündürən şu məal,
Hər bu, yalnız bu, daima bu sual.
Şu siyah çarşaf ən böyük əngəl,
Uça bilsəydim, iştə ən əvvəl
Onu yırtar da, parçalar da həməən
Qavuşurdum o hüsni-mütləqə bən.

M ə l ə k:

Onu dərk eyləmək qolay... Ancaq
Ver içindən gələn sədayə qulaq.

Dinlə həp kainatı, seyr eylə,
Hər günəş ondan iştə bir şö'lə...
Hər ufaq zərrə, hər küçük yapraq
Sana söylər bu rəmzi pək parlaq.

P e y ğ ə m b ə r:

Bəncə dünyada ən sevimli dilək
Ona qoşmaq, onunla birləşmək...

M ə l ə k:

O da mümkün, düşün də haq yolu tut,
Atalardan qalan nə varsa unut!
Yıq xurafatı, əski bütləri qır,

Kim yol azmışsa haqqa doğru çağır.
Mərdivənlər yapıb könüllərdən,
Parla, yüksəl vücudi-mütləqə sən!

Hüseyn Cavid zamanın nəbzində durub, lakin onun əksinə olaraq ilk öncə özünün peyğəmbər ideallığından bütün bəşəri meydana çəkir. Əslində, Azərbaycanın real ictimai-siyasi hakimiyyət mühiti, silsilə zəncirvari represiyaları, siyahıları hansı məkr arxasında reallaşması labüdlüyü və qaçılmazlığı onu bir fövqəlbəşər kimi laməkanlığa çəkilməsini, bu məkan gecəsində Tanrı ilə birləşməsini fəqan edir. Və pərdəarxası izhar etdiklərini Azərbaycan adına birbaşa deyil, dolayısı yolla etiraf edir. Əlbəttə, o cümlədən Türkiyə ictimai-siyasi masasında. Dövrünün mükəmməl işığı Hüseyn Cavidə anlayan isə tək varlıq Mələk olur. Çünki, İşığı

yalnız Pərvanə dərk edir. Və onsuzda acı dünyanın sirlə dərinliyindən Azərbaycanı fəqan edən Hüseyn Cavid... Cümlələrin içinə girib dənə-dənə izah etməyin heç bir lüzumu yox.

P e y ğ ə m b ə r:

Öylə bir əsr içindəyim ki cihan
Zülmü vəhşətlə qavrulub yanıyır.
Yüz çevirmiş də Tanrıdan insan,
Küfrü haq, cəhli mə'rifət sanıyır.
Dinləməz kimsə qəlbi, vicdanı,
Məhv edən haqlı, məhv olan haqsız...
Başçıdır xalqa bir yığın canı,
Hər münafiq, şərəfsiz, əxlaqsız.
Gülüyor nurə daima zülmət,
Gülüyor fəzlə qarşı fisqü fücür.
Ah, ədalət, hüquq və hürriyyət
Ayaq altında çignənib gediyor.

Peyğəmbərin ağır gileyi müqabilində, yenə Mələk onun zəmanədən güclü olmaq lazımlığına dəstəy verərək, bütün sidqi-ruhunu, qəlbinə Ulu Xudavəndi-Aləmə bağlamasını və onun yolu ilə əzmlə getməsini tövsiyə edir və ona kitabı verir...

M ə l ə k:

Əlverir səndə olsun əzmü səbat,
Şu qaranlıq mühiti, get, parlat!
Haqqı anlat da, olma hiç məyus.

P e y ğ ə m b ə r:

Bəni bir kimsə dinləməz əfsus.

M ə l ə k:

Tanrı fərmanıdır bu, get söylə!

(Göyə işarətlə)

Söylə ancaq onun lisanilə.

P e y ğ ə m b ə r:

Hanki möcüzlə? Bən ki, pək aciz

Bir qulum kimsəsiz, müdafəsiz.

M ə l ə k:

(altın qablı bir kitab verir)

Haqqı təbliğ için sənin ancaq

Rəhbərin sən'əti-kəlam olacaq.

Saçma, həp saçma başqa mö'cüzələr,

Şu kitab iştə ən böyük rəhbər:

Bəhs edər busədən, məhəbbətdən,

İncilər sərpər elmü hikmətdən.

...Tanrı fərmanıdır bu, get söylə... Mələyin bu cüləsində elə bir dərin hikmət var ki, əlbəttə, bütün dünyanı nurlandıracaq qədər qeyri-adi güclü Işıq!Və bu Işıqı tədris edən Kitab!..

Hüseyn Cavidin bu səhnə yeri isə daha maraqlıdır. Onun eyni İblis dinamikidir. Gözəlliyn yaradılışı kitabda deyil,qılncda olduğunu masaya çəkir:

Bu sırada bir iskelet gah qorqunc və boğuş, gah müstəhzi və soğuş qəhqəhələrlə, topraq rəngində bir ridayə bürünmüş olduğu halda Peyğəmbərin qarşısına çıxar.

İ s k e l e t:

Nə qədər şairanə, tatlı xəyal,

Həp çocuqluq, əvət, xəyali-mühal!

(Ridasının altından sıyrılmış bir qılıc çıxarır)

İnqilab istiyormusun, bana baq!

İştə kəskin qılıc, kitabı bıraq.

Parlayıb durmadıqca əldə silah,

Əzilirsən qanın olur da mübah.

Eyləməz yardım incə hikmətlər,

Həp sönər busələr, məhəbbətlər.

Əvət, ancaq qılıcdadır qüvvət!

Bundadır haq, şərəf və hürriyyət!

Peyğəmbər ürpəşib ondan kim olduğunu soruşur. O isə, elə İblis əsərində olduğu kimi İblisanə eyni qara savaştan, qara baxışdan meydan söylər. Özünü bir piri-hikmət və bəşərin tək onun qucağında məskən olduğunu deyir. Sonra da məğrurca etiraf edir ki, sən alnındakı parlayan yıldızdan yox, məndən dərş-hikmət al. Əks halda, hər arzun məhv olacaq. İskiletiblisin terzi-təqdimindən sarsılıb düşüncəyə dalan Peyğəmbərin könül pərişanlığına yenə Mələk nur çiləməyə başlayır:

M ə l ə k:*(tətlı təbəssümlərlə)*

Yenə bilməm niçin-niçin daldın?
 Nə düşündün, niçin şaşıb qaldın?
 Sevgidən xoşmu səncə atəşi-kin?
 Yoq, qılıc söz qadar deyil kəskin.
 Tanrı keçmişdə həp qan istərkən,
 Şimdi məmnun fəqət məhəbbətdən.

P e y ğ ə m b ə r:

Bən məhəbbət əsiriyim... hər an,
 Hər zaman özlərim bir öylə cihan
 Ki, bütün kainatı eşq olsun.
 Könül uçduqca e'tilə bulsun.
 Rəqs edib orda möhtəşəm bir hiss,
 Yasa batsın da, ağlasın İblis.
 Qandan əsla görülməsin də əsər,
 Saçsın al qönçələr şəfəqli səhər.
 Orda yüz bulmasın şüncə, kədər,

Oqşasın ruhu pənbə rö'yalər.
 Bana gülsün də həp o nazlı xəyal,
 Ah, o, yalnız o qayeyi-amal...

* * *

Onu duymaq, duyurmaq istərkən,
 Gəririm hər bəlayə köksümü bən.

Daş, dikən, oq, qılıc, tokat, yumruq
 Həpsi xoş, hər nə gəlsə dönmək yoq...
 Kin, qərəz fısqırırsa vulkanlar,
 Büğz, ədavət saçarsa tufanlar,
 Çarpışır, of deməm, əvət bəni sən
 Çəkinir sanma hiç mübarizədən.
 Çünki həp bənliyim, kəmalım onun,

Hər düşüncəm, bütün xəyalım onun.
 Bəni həp cəzb edər o incə məal,
 Ah, o, yalnız o qayeyi-amal!..

Peyğəmbər son sözləri söylərkən əllərini köksündə çapraz edərək diz çökər, məftun və məczub bir tevrlə başını göyə doğru qaldırır. Mələk isə ilahi bir baqışla, ağır və duyulmaz bir hərəkətlə yüksəklərə çəkilir.

Bu səhnəni müəyyən qədər sərbəst buraxdım ki, burda bəhs olunan əsas mənanın bəşəri kökünü açım... Deyirlər yazarların mürəkkəbi müqəddəsidir. Əlbəttə, Tanrı, yazıçıyıq istedadını yalnız seçdiyi mükəmməl fərdlərinə bəxş edir. Və onlara kitab verir: Vəhy! Bəşəri-mükəmməl yazıçı peyğəmbər kimi düşünür və bəşəri-kainata bu işığın şəfəqlərindən boylanır. Hüseyn Cavid kitab hədiyyə olunmuş qeyri-adi bir bəşəri yazıçıdır. Zəmanəsində onu özü kimi dərk etməyən olmadıqda, o, xəyalına üz tutub Mələyi ilə yol getməyə başlayır: Yaradır! Və yaratdıqları o qədər bəşəri gerçək və ehtiyacılı ki...

DƏVƏT

Bir zaman sonra, Məkkədə geniş bir yol, uzaqda qara örtülü Kəbə... Yol kənarında bütçü dükanı, qanbur bir ixtiyar əlində böyükcük bir büt yonar. Dükanın önündə dəxi satış için bir qaç danə hazır büt qoyulmuş... Qarşıda gözəl yapılı, böyük qapılı bir ev gözə çarpar. Evdən ud səsi eşidilir.

İ x t i y a r:

(səsini eşidilən ud səsinə uyduraraq aşağıdakı şərqiyi söylər)

Dün gənc idim, bu gün oldum ixtiyar,
Hər zamanın bir hökmü, bir halı var;
İnsanların ıssız ruhunda parlar
Hər gün yeni bir büt, yeni bir tanrı...
Dün bir səfil idim, bu gün bəxtiyar,
Hər anın bir zevqi, bir mələli var.
Kəndi əlim, kəndi duyğum hazırlar
Hər gün yeni bir büt, yeni bir tanrı...

Ud susar. Bu sırada biri sadə geyimli T o p a l, digəri zəngin qiyafətli Nəim – iki müştəri gəlir.

T o p a l:

Mərhəba, ixtiyar baba!

İ x t i y a r:

Mərhəba, oğlum, mərhəba!
Gəl baqalım nerdəsiniz?
Artıq bizi tərək etdiniz.

T o p a l:

(bütləri gözdən keçirir)

Sorma, ixtiyar, hiç sorma,
Könlüm pək darılmış sana.
Səndən hər çeşit büt aldım,
Uğursuz çıqdı, şaş qaldım.
Oğul istədim, qız verdi,
Ah, çəkilməz bu qız dərdi.

N ə i m:

(məmnun qəhqəhəylə)

Fəqət bil'əkis bənimki,
Hiç bir zaman görmədim ki,
Oğul istəyim, qız versin.
Şükür, taleyim pək zəngin...

Dört oğlum, tək bir qızım var.
Qız deyil, bir ay parçası!
Hər görən şaşırıb donar;
Bir mələk, bir gül qonçası.

Peyğəmbər dalğın və düşüncəli bir halda gəlir, onları dinlər.

T o p a l:

Onunçin rəhmətli baban
Nəim ad qoymuşdur sana.
Bən adsız, səqət bir insan,
Hər kəs Topal diyor bana.

Pək uğursuz bənim tanrım,
Hər yıl qız doğurdu qarım.
Cümləsini diri-diri
Gömdüm məzarə... Ah, biri
Pək gözəldi, acımadım.
Fəqət sonra oldum nadim.

(Cibindən taxtadan yapılmış bir büt çıxarır, ixtiyarın önünə atar, sinirli və darğın)

Hər kötülük işlə bundan,
Şu bayquş bütdəndir, inan.

İ x t i y a r:

Xayır, oğlum, küfr etmə, dur,
Bənim əlim uğurludur.
Hər qülbələr, kaşanələr,
Ən müqəddəs bütخانələr
Bən yaptığım sənəmlərlə
Süslənmişdir... Bəni dinlə!

(Əlində yonduğu bütü göstərir)

Bunu al da, hiç bir zaman
Bundan sana gəlməz ziyan;
Oğul verir, sərvət verir,
Tükənməz səadət verir.

P e y ğ ə m b ə r:

(göyə doğru həyəcanlı)

Ulu Tanrı, ey qüdrətli Yaradan!
Bu sözlər həp sana qarşı bir isyan...

Şu sayğısız azğınlara qorqu ver,
Ah, acı da, bunlara bir duyğu ver.
Bir göz ver ki, haq nurunu duysunlar,
Bir könül ver, doğru yola uysunlar.

(Ətrafındakılara)

Vətəndaşlar! Yetər, sapqınlıq yetər!
Yalançı kahinlər sizi məhv edər.
Əcdadınız doğru yoldan sapmışlar,
Daşdan, taxtadan büt yapıb tapmışlar...
O mə'nasız yolu həp unutmalı,
Unutmalı, haq yolunu tutmalı.
Bütün mə'budların fevqində parlar
Yalnız gözəgörünməz bir Tanrı var,
Odur həp varlığın əvvəli, sonu,
Bütün kainat təqdis edər onu.

Xudavəndi-Aləmin Varlığının mövzusu, Peyğəmbərin gəlişi ilə dartışmalarla başlayan səhnəsi də olduqca güclü detallarla yaradılmışdır. Belə ki, hələ Muhəmməd Rəsul-Allah dünya insanlarına, dərki-şüurlarına vəhy olunmamış, qız uşaqları doğulduğu zaman onlar tayfa, ya valideyn tərəfindən diri-diri torpağa kömülmüş. Və oğlan uşağı üçün deyil, hətta zənginlik üçün də cahil incanlar bütlərə tapınmışlar. Təbii ki, ixtiyar kişi öz maddi marağını əsas götürərək bazarının sabahını nizamlamağa cəhd etmişdi. Əlbəttə, hələ kütlə içində-zahiri-daxilində təsdiqlənməyən Peyğəmbərin Tanrı tədrisi qəbul edilməz anlaşılmaz idi. Amma, Peyğəmbər tədrislə Kitabı-İncilərini-Kəlmələrini cahil insanlığın şüuruna

sovurmaqda idi. İlk başlanğıcların çətin həzmetmələrini də bilirdi. Lakin davam edərək Tanrının Yolunu gedirdi. Və dartışmaların növbətisində, dörd oğul, bir qız övladına bəxtəvər olan Nəimi qara pərdəli evi göstərüb:

Yahu utan bir Kə'bədən,
Kə'bədəki tanrılardan.
Üç yüz altmış büt var ikən,
Bir Tanrıya uymaz insan.

Peyğəmbər isə Kəbəyə işarətlə, ildə bir-iki dəfə bir neçə gün davam edən böyük bazara bənzədir. Yoxsul ərəb üçün bir ticarət məkanı və bütləri isə dilsiz dəllal adlandırır.

Yoqsul ərəbçin müəbbəd
Bir ticarət ocağıdır.
Şu duyğusuz bütler dəxi
Dilsiz birər dəllal demək;
Görünməz Tanrı halbuki
Yersiz, yurdsuz olsa gərək.

Söhbətin meydanına Peyğəmbərin əmisi oğlu Əbu Talibin gəlişi bütprəst Topal və Nəiminin giley etməsinə məcbur edir:

Yaqın gəl! Baban nüfuzlu,
Şanlı bir nəslin ulusu...

(Həyəcanlı)

Məkkə xalqı: qadın, erkək
Hörmət bəslüyordu ona.
O da mərhəmət edərək,
Böyük arqa oldu buna.

Şimdi o ölmüş də bunun
Yardımcısı, arqası yoq.
Ögüt verin uslu dursun,
Söylənib durmasın da çoq.

Bu zaman Əbu Talib oğlu:

Sizin duyğunuz həp sönük,
Yarasa nurdan nə anlar?
Tanrı elçisi pək böyük...
Nə söylərsə hikməti var.

– deyir. Və bu zaman Nəiminin azğın düşüncə ilə sayıqlaması:

Əvət, bildik sən də bunun
Ayrılmaz bir kölgəsisin.
Ar olsun sana, ar olsun!
Gör kimsin, kimin nəsisin.

Əbu Talib oğlunu səbrindən daşındırmış olur. O, qılıcını yarıya qədər çəkər, qızğın bir tevrlə:

Azğın hərif, sus!
Yoqsa bu qılıc
həddini bildirir.

Peyğəmbər isə onun qolundan tutub bir tərəfə çəkir:

Gəl, ey Əbu Talib oğlu!
Haq onlara cəza verir.

Ə b u T a l i b o ğ l u:*(həyəcanlı)*

Ah, sanki beynimdəki qan
 Bir alevdir yaqar bəni,
 Şu cahillərdə yoq vicdan,
 Təhqir etdirmə kəndini.

P e y ğ ə m b ə r:

Tanrı əmridir, əzizim,
 Alim, cahil eşitməli.
 İştə vəzifəmiz bizim
 Hər acıya səbr etməli...

Ə b u T a l i b o ğ l u:*(əli qılıcının qəbzəsində titrər və qınına işarətlə)*

Lakin şu qılıc nə zaman
 Şu məhbəsdən qurtulacaq?

P e y ğ ə m b ə r:

Bəklə, dur, böyük Yaradan
 Nə əmr etsə o olacaq.

Bir zəngininin keyf məclisinin davamında birinci, ikinci, üçüncü rəis və digər kibar qiyafətli misafirlər, yarım sərxoş bir halda, çıxmağa başlar. Çalğı taqımı da onları izlər. Ətrafdan səsə bir çox qadın, erkək, çoluqçocuq toplaşır. İki-üç

qadın rəqs edir, hər kəs əl çalır. Rəqs bitdiyi sırada Peyğəmbər dalğın adımlarla bir tərəfdən çıxır. Bu zaman birinci rəis, orta yaşlı, top saqallı Peyğəmbəri görür-görməz iztehzalı qəh-qəhərlə:

Şuna baq, halətü rəftarına baq,
 Göydən enmiş, sözü kəskin, parlaq!
 Əski adətlərə kin bəslər imiş!
 Tanrıdan gəlmiş o, peyğəmbər imiş!

Bu zaman çalğı susar və Peyğəmbər əzəmətli, kəskin bir ahənglə:

Əvət, ondan bütün əsrari-nihan,
 Bana vermişdir o idrakü bəyan.
 Tanrının hikmətidir cümlə cihan,
 Varmı təkzib edəcək bir insan!?

İ k i n c i r ə i s:*(gənc, silahlı, gözəl)*

Pək gözəl natiq imişsin, yahu!
 Bir masal söylə, beş-on ayət oqu!

Ü ç ü n c ü r ə i s:*(ixtiyarcə və kosa)*

Gəl bir az söylə çoban Musadan,
 Babasız, göydə uçan İsadan!

(istehzalı qəhqəhə)

Sən də uçdunmu?! Aman, lütf eylə,
Hopla bir seyr edəlim.

(Kəndi hoplar)

Baq, böylə!

(Düşəcək olur, təkrar sərxoşca qəhqəhələrlə doğrulur).

P e y ğ ə m b ə r :

Bana az tə'n edin, ey əhli-fəsad!
Ən böyük düşməniniz cəhlü inad.
Yetişir zəvqü səfa, çəngü rübab,
Yetişir içdiyiniz qanlı şərab,
Bu qadar uydunuz İblisə, yetər,

Ayılın, qəflət ölümdən də betər...
Ayılın, bir baqın aləmdə nə var?
Sizi həp məhv edəcək şürbü qumar.
Sonu hiçdir, uçurumdur bu yolun,
Haq şərabilə bir az sərxoş olun!
Fikriniz parlayaraq incəlsin,
Ruhunuz rəqs edərək yüksəlsin.
Tanrı eşqilə coşan tatlı şərab
Böylə etməz sizi bədməstü xərab.
Şimdi aslan kibi hər kəs qızgın,
Sonra vəhşi canavardan azgın,
Daha az sonra domuzdan miskin;
Budur əhvalınız axırda sizin!

İnsan, beyni ətrafında cərəyan edən dövrünün hadisələrini, yeniliyini dərk etməyəndə, əlbəttə ya sərsəm çərən-nəmələrinə, ya da cahil hər hansı bir hərəkətə yol açmış olur. Və bu psixoloji izah növbəti səhnədə öz əksini tapır. Peyğəmbərin mükkəməl Tanrı Yolunu hələ anlamaq gücündə olmayan zəmanənin cılız tipləri özünəməxsus davranışlarında bunu əyani göstərir.

İ k i n c i r ə i s :

(sinirli və həyəcanlı)

Ah, o bilməm ki, nə sanmış da bizi,
İştə təhqir ediyor cümləmizi.
Ona hər gün beş-üç abdal qanıyor,
Hər nə söylərsə həqiqət sanıyor.

(Qılıcını çəkərək)

Yetişir, xaini məhv etməliyiz,
Sayğısız, həm də müzəvvir, dinsiz.

Ü ç ü n c ü r ə i s :

(mane olur, yarımistehza):

Dur, təlaş etmə, xayır, bəncə o bir
Dəlidir, bəlkə də sərsəm şair.

Əlbəttə, şairlik Tanrı vəhyidir. Peyğəmbərin dili şair dili olsa da, lakin fərqi böyük. Çünki, Tanrının Kitabı ilə o, hak yolunu azmış cahil kütlələrin zülmət dünyalarını nurlandırır. Bəşərin beynini, qəlbini nurlandırır. Peyğəmbərlik elə şair dili ilə Tanrının Kitabını elə inci kəlamlarla cahil kütlələrə aşılrayır ki...

İnan və iman gətir...
 mənim hikməti-kəlamlarıma...
 Dərk et, sonra baş qoy etiqlarım.
 Mənim sənə tədris etdiyim
 kamilliyin nurudur -
 Tanrı Yoludur. Haqqın yoludur!
 Tanrı seçibdir mənə...
 Hak yolu ilə aparım səni.
 Hak yolu Tanrının zülmətləri əridən
 Işıq yoludur.
 İnsan, sənə vahid həyat hüriyyətin
 Tanrı Işığının hər şəfəqindədir!
 İnan və iman gətir Mənə,
 yalnız Mənə!
 Çünki, Tanrının Işığını-
 Kitabını sizə gətirmiş
 Onun tək Rəsuluyam Mən.

ARBS

P e y ğ ə m b ə r :

(acı təbəssümlə)

Şairim, bəslədiyim sidqü səfa,
 Çırpınıb izlədiyim nuri-dəha.

Daima ruhumu oqşar cəbərut,
 Şe'rü ilhamımı dinlər mələkut.
 Bən fəqət hüsni-xuda şairiyim,
 Yerə enməm də, səma şairiyim.

P e y ğ ə m b ə r :

Bənzəmən şairə peyğəmbərlər,
 Onların hər sözü hikmət söylər.
 Bana ilham edər ancaq Tanrım,
 Onun eşqilə uçar duyğularım.
 O olurkən bana munis, rəhbər,
 Niyə yansın da qırılısın şəhpər?

Peyğəmbər qəlbinin göylərdən aldığı fəlsəfi, psixoloji ilhamını söyləyir. Sonra isə bu dinamika ritmində vəhy Kitabının kəlamlarını anlatmağı münasib sanır. Heç bir xətasının da olmadığını önə çəkir. Lakin, ölən insanın dirilməsini isə yanlış söyləyir. Çünki bu, mümkün deyil. Cahil insan heç olsa belə, bu yalana inanmadığında haklıdır. Məcəzi mənada isə, bu, tamamilə doğrudur. Çünki, cahilin bu gün Tanrıya inamı yoxdursa, yarın dərk etdiyi zaman cəzasını, yəni öz vicdanı qarşısında günahkar olduğunu dərk etdiyi zaman mənəvi əzaba məruz qalacağı mütləqdir.

Peyğəmbər:

Bana gülməkdəsiniz gərçi bu gün,
 Var yarın sizlər için qorqulu gün.
 O zaman işlə ölənlər dirilir
 Kim nə yapmışsa cəza çəkdirilir.

Üçüncü rəis sual verir ki, səndən ağıllı çox insan var
 ikən, niyə Tanrı səni seçdi?! Peyğəmbər isə:

Mən Onun aşiqi –divanəsiyəm... - deyir.

Hüseyn Cavid bu səhnələrdə şairliyə bənzəməyən, lakin Peyğəmbər obrazında tam fərqli bir şairanə dialoq yaratmışdır. Güclü fərqi isə budur ki, şair yalnız müxtəlif gözəllikləri vəsv edir. Peyğəmbər isə, yalnız Tanrının Varlığını, Müqəddəsliyini, İman – Hak Yolunu.

İ k i n c i r ə i s :

Doğrudur bəlkə sözün, lakin biz
Sənin allahını görmək diləriz.

P e y ğ ə m b ə r :

Ən kiçük zərrə, ən böyük aləm
Tanrı eşqilə rəqs edib duruyor.
İncə bir rəmzdür o, pək mübhəm,
Hər böyük qəlb o rəmz için vuruyor.
Yüksələn haqqa yaqlaşır ancaq.
Onu duymaz sürüklənən həşərat.
Bir günəşdir o, möhtəşəm, parlaq,
Nuri hiç dərk edərmi kor, heyhat!
Nərdə parlarsa haq, şərəf, vicdan,
Eyilik, doğruluq, gözəllik, inan,
Orda var sevgi, orda var iman:
Orda var şübhəsiz böyük Yaradan!

İkinci rəisin istəyini mükəmməl cavablandıran Peyğəmbər kəlamlarının isə daha heç bir izaha ehtiyac yoxdur.

Dövr... bütələrə o qədər cahil müti ki... hər saplaqdan yonulanı... Kəbəyə dirəməklə həyat nizamına çalışmışlar.

Baş rəisin nüfuzlu, məğrur hərəmi xalq işinə yanan kimi hekayətləşmiş. Kəbəyə hədiyyə etdiyi qızıl bütü kərəm əlaməti olmuş.

T o p a l :

Gerçəkdən pək böyük qadın!
Əli açıq bir rəisə...
Dün böyük bir büt, saf altın
Hədiyyə etmiş Kə'bəyə.

Bu sırada içəridən dörd nəfər çıplaq köləyə yüklənmiş bir təxti-rəvan çıxar. Üzərində Rəisə – Baş rəisin hərəmi oturmuş. Təxti-rəvanın sağ və solunda iki gözəl cariyə yürür. Arqada bir zənci əlindəki qırbacla çabuq yürümələri için ara-sıra kölələrin sırtına şatlatıb durur. Rəisə göründükdə hər kəs tə'zim edər. Peyğəmbər isə kəskin baqışlarla onu süzməyə başlar.

R ə i s ə :

(məğrur və istehzal təbəssümlə camaata)

Nə var yenə, şu əfsunçu
Yeni bir şeymi söylüyor?

İ k i n c i r ə i s :

Əvət, şu qurnaz oyunçu
Getdikcə tüğyan eyliyor.

P e y ğ ə m b ə r :*(təxti-rəvana baqaraq)*

Bilməm atıb heyvanları,
Omuzlarda gəzmək niçin?
Şu zavallı insanları
Yük altında əzmək niçin?
Halbuki zənginlə yoqsul
Bir topraqdan yaratılmış,
Bir sultanla, bir qara qul
Eyni çamurdan yapılmış.

R ə i s ə :*(kəndi-kəndinə)*

Ah, o gözlər bir oq kibi
Ta qəlbimə saplanıyor.
O bir fəzilət sahibi...
Xor baqanlar aldanıyor.

(Peyğəmbərə)

Ey, bana baq, söylənmə çoq,
Satın aldım bunları bən.

(Kölələri göstərir)

Altın versəm, hiç şübhə yoq,
Sən də əsirimsin həməən.
Nasıl ki, altunla öncə

Satın aldı qarın səni.
Yaşı keçmiş dul Xədicə
Söndürdü kəndi nəfsini.
Hiç öyünmə, əvət, altun
Səni deyil, susdurur həтта
Sənin hiçdən uydurduğun
O görünməz Tanrıyı da!

P e y ğ ə m b ə r :*(həyəcanlı)*

Xayır, xayır... Saqın, əsla
Aldanma! Parlaq vicdanlar,
Böyük duyğular pək başqa...
Altına satılmaz onlar.
Haqdan keçib, altın deyə,
Vicdanını satan səfil,
Yəhudi köpəyindən də
Alçaqdır, alçaq... eyi bil!
İnsanları bir-birindən
Ayıramaz altın, gümüş.
İştə bizi ayırd edən
Yalnız bilgidir, düşünüş...

*Bu sırada birisi arqa tərəfdən Peyğəmbərin başına xurma
yapraqları ilə örülmüş dikənli bir tac qoyar. Ətrafdakılar
istehzalı qəhqəhələrlə gülməyə başlar.*

R ə i s ə:

(əlindəki yelpazə ilə kölələrə “get” işarəti verir, gedərkən camaata)

Nə məraqdır sizdə bilməm,
Hər kəs gülər, həm də dinlər.

Camaatdan bir qaç qadın və çocuq Peyğəmbəri daşa basar.

C a m a a t:

(kin və nifrətlə)

- Haydı, məcnun!
- Haydı, sərsəm!
- Haydı, yalançı peyğəmbər!

P e y ğ ə m b ə r:

(dikənli tacı bir tərəfə atar, həyəcanlı, fəqət bir qədər məyus)

Ah, insanlıq nasıl enmiş...
Nasıl enmiş də, alçalmış!..
Vidənlərin nuru sönmüş,
Könülləri vəhşət almış.

Peyğəmbər hənzət söyləməyə başlarkən camaat Birinci rəisin işarətilə çalğı çala-çala, oynaya-oynaya Rəisə getdiyi tərəfə doğru ilərilər və onun sözləri qurultuya qarışaraq anlaşılmaz olur. Çocuqlar və qadınlardan bir qismi yerdən daş parçaları alıb atar, qəhqəhələr, məsqərəliklər və

kinayəli tevrlər ilə uzaqlaşib gedərlər. Peyğəmbər əli altında, mə'yus baqışlarla onların arqasınca baqıb düşünür.

İ x t i y a r:

(bütləri toplayıb içəri qoyar. Qapıyı qapayıb gedərkən Peyğəmbəri süzər və istehzalı qəhqəhəylə)

Uslanmadınsa, get, yenə
Bildiyin saçmayı söylə.
Kimsə uymaz sözlərinə,
Mə'yus olursun həp böylə.
Əmin ol ki, Lat və Üzza
Bir gün həddini bildirir.
Əlbət, sana layiq cəza
Hər nə isə çabuq verir.

P e y ğ ə m b ə r:

(acı bir həyəcan ilə)

Erkək, qadın, çoluq-çocuq
Hər kəs əylənib gediyor.
Sözlərimin təsiri yoq,
Hər rast gələn tən ediyor.

Hər kəs gülər bana... Şaka
Sanırlar Tanrı əmrini.
Bir avuc əshəbdən başqa
Hiç kimsə dinləməz bəni.

Gedər. Şu halda hava qararmağa başlar. Nurani mələk tatlı təbəssümlərlə Peyğəmbərin qarşısına enər.

M ə l ə k:

Ey, Tanrı elçisi, mə'yus olma, dur!
 Ümitsizlik sana hiç yaraşmıyor.
 İnan, ümidir qayələr qayəsi,
 Acıdır ümitsizliyin meyvəsi.
 Ümitsiz bir insan, ümitsiz millət
 Səfil və bədbəxt olur ən nihayət.

P e y ğ ə m b ə r:

Lakin bana qarşı həp kin bəslənir,
 Ah, münafıqlar həp gülər, əylənir.

M ə l ə k:

Əvət gözlər kordur, qulaqlar sağır,
 Vicdanlar qabadır, tə'nələr ağır.
 Fəqət sağır qulaqları açmalı,
 Dikənli yollara güllər saçmalı.
 Əvət, açmalı kor olmuş gözləri,
 Əvət, dinlətməli acı sözləri.
 Yıldızlar oynarkən haq qucağında,
 Düşün, nə əhd etdin Hira dağında?!
 Ey böyük yalavac, inan ki, sussan,
 Bəsbəlli tarix görür böyük ziyan.

P e y ğ ə m b ə r:

(məcsub)

O yüksək baqışlar, aman,
 Nə tatlı, həm nasıl məsrur!

Ümitsiz könlümə hər an
 Qönçə əməllər sərpiyor.
 Sənin küçük bir lütfünə
 Layiq olan hiç susarmı?

(Göyə doğru)

Bir könül ki, uysun ona;
 Gülünc alaydan qorqarmı?

M ə l ə k:

Hiç qorqma, haq sözü söylə,
 Durmuş yurəkləri çarpdır!
 İssız ruhları atəşlə,
 Yaq, çəkinmə! Yolun haqdır.
 Durma, get, acı olsa da
 Tanrı buyruğunu anlat.
 Hər qonaqda, hər qülbədə
 Söylə! Zülməti aydınlat!

P e y ğ ə m b ə r:

(çəkilib gedən Mələyə qarşı diz çökərək)

Xayır, susmam, gedər haqqı söylərim,
 Ölümdən çəkinmə, səni dinlərim.
 Çünki sən o şəfəqdən bir parçasın,
 O fidandan dərilmiş bir qonçasın.
 O günəşdən ayrılmış bir yıldızsın,
 Tanrı gülüşündən doğmuş bir qızsın.

İ s k e l e t:

(bir guşadən qarşısına fırlar, şiddətli və istehzalı qəhqəhələrlə)

Xayır, çəkinmə, get inandır, inan!
İnanmaqla bəxtiyar olur insan.

İnan! Fəqət tapdığın ulu Tanrı
Sən kəndinsin, deyil o səndən ayrı.
Əvət sən o küllün cüz'isin, inan!
Əfsus cüz uzaqdır külli sarmaqdan.

(Göyə işarətlə)

O uzaqdır rənglərdən, sifətlərdən,
Uzaq... həp dinlərdən, təriqətlərdən.
Hər mühit onu bir çeşit yaratmış,
Hər kəs qaranlıq dama bir daş atmış.
Hər kəs ona bir ad qoymuşdur gerçək,
O qaranlıq ışıq fəqət pək yüksək...
Onu göstərmək istəyən də şaşqın.
Rədd etmək istəyən sərsəm də azğın.
Çırpınmamaq istərsən aldan, inan!
Yazıq sana, yazıq, zavallı insan!..

(Acı qəhqəhələrlə çəkilir)

Bu səhnədə Hüseyn Cavid həqiqəti söyləyən İskilet ilə İblis obrazını davam etdirmişdir. İskilet ismi seçimi heç də təsadüfi deyil. Yəni, dövrün zəhnini İskilet qədərincə olmadığını önə çə-

kib. Peyğəmbərin hikmətinin dərkini canlı insan deyil, cansız varlığın dərk etmək möcüzəsində olduğunu açıb göstərir.

Növbəti səhnədə Hüseyn Cavid Şəmsə və Nədimənin söhbətləri vasitəsilə Peyğəmbərin hiss-əhvalını və zahiri görünüşünü də önə çəkmiş. Möhtəşəm simalı, gül rəngli, baxışları isə müəmmalı. Zahiri görünüşü isə, gözəl qamətli, köksü geniş, qolları qalın, qaragözlü, uzun kiprikli və böyük başlı, açıq alınlı. Diqqəti çəkən maraqlı səhnələrdən biri də Şəmsanın Peyğəmbərlə dialoqudur. Nədimə ilə söhbəti əsnasında Peyğəmbərin getdiyini görən Şəmsə ona yaxınlaşaraq:

Sözüm var sana, getmə, dur!

P e y ğ ə m b ə r:

(başını qaldırıb baqar)

Nə istərsin, gözəl qadın?

Ş ə m s ə:

(sarsılmış və sinirli)

Qadınmı?! Ah, böyük təhqir...
Hər kəscə bəllidir adım,
Bən bir qızım, həm də bakir
Hənzür kimsəyə varmadım.

İncilər, altın, gümüşlər,
Hər dürlü sərvət bir yana,
Hər kəs məcnun kibi izlər,
Məftundur həp gənclik bana.

Könül vermədim kimsəyə
 Bir xilqətim iştə nadir...
 Düşün, bakir bir qönçəyə
 Qadın demək pək xətdir.

P e y ğ ə m b ə r :

Halbuki o qönçə bikri
 Hər gün binlərcə göz əmər.
 Öyündüyün biki, ey pəri,
 Sönər, hər gün bir az sönər.
 Evlad eşqilə çırpınan
 Bir qadın könlü, şübhəsiz,
 Sayğısız qızlarınkindən
 Daha bakir, həm ləkəsiz...

(Peyğəmbər gedər. Şəmsə onu izləmək istər)

N ə d i m ə :

Bıraq, yüz vermə bir böylə.

Ş ə m s ə :

Ah, əvət məhv olmalıdır.

(Bir az tərəddüd... sonra)

Xayır, o bənim əlimlə
 Ölümdən qurtulmalıdır.

(Nədiməyə)

Sən çəkil, bir yanda bəklə!

(Nədimə çəkilir. Kəskin bir səslə uzaqlaşan Peyğəmbərə)

Getmə, dur!

P e y ğ ə m b ə r :

Nə imiş, söylə?

Ş ə m s ə :

Qandırmış xalqı baş kahin,
 Hər kəs səni arar...

P e y ğ ə m b ə r :

Niçin?

Ş ə m s ə :

Peyğəmbərə ölüm deyə
 Gözlər həp atəş saçıyor.

P e y ğ ə m b ə r :

Sus, inanma hiç kimsəyə,
 Peyğəmbərə ölüm yoqdur.
 Onun üstündə göylərin,
 Yuca Tanrının gücü var.
 Daş bütlərə tapan kahin
 Bir gün gəlir haqqı anlar.
 Əvət, o cansız məbudlar
 Bir gün gəlir ki, qəhr olur.
 Qəhr olur, devrilir, batar,
 Hər kəs onlardan qurtulur.

Ş ə m s a:

(usanmış bir halda)

Ah, sən bizim məbudlardan
Nə istiyorsun, bilməm ki?!

P e y ğ ə m b ə r:

Çəkil, ey haq yoldan azan
Vəhşi səhrələr çiçəyi!..

(Yüzünü çevirib, sinirli adımlarla uzaqlaşır)

Ş ə m s a:

*(iki-üç adım izlər, qarşısına keçib getməsinə mane olur.
Məğrur və amiranə bir tevr ilə)*

Getmə, dur! Aç gözlərini,
Baq gör bən kimim, bən nəyim?
Hiç düşündürməzmi səni
Vurğun könlüm, gözəliyim?

P e y ğ ə m b ə r:

(başını qaldırır, diqqətlə süzər, pərəstişkar bir ahənglə)

Əvət, gözəl!.. Şairlərin
Tatlı xülyasından gözəl.
İlk baharda səhərlərin
Pənbə rö'yasından gözəl!..

Yıldızların sevdasından
Yaratılmış bir çiçəksin.
Gözəliyin mə'nasından
Daha dilbər bir mələksin.

(Göyə işarətlə)

Fəqət bir Tanrı ki, sana
Böylə bir gözəllik vermiş.
Nədən xor baqarsın ona,
Niçin etməzsən pərəstiş?

Ş ə m s a:

Ah, bilməm ki, şu qaranlıq,
Şu əngin boşluqda nə var?
O bir dərin hiçlik artıq,
Sağır hiçlikdən nə çıxar?

P e y ğ ə m b ə r:

Halbuki saysız ışıqlar
O qaranlıqdan parlıyor.
Görüb duyduğun varlıqlar
O hiçlikdən feyz alıyor.

Ş ə m s a:

Bən istərim qəlbindəki
Tanrı eşqi unutulsun,
Könlümdə çırpınan sevgi
O eşqin yerinə dolsun.

P e y ğ ə m b ə r:

Çəkil, artıq sərsəmlədin,
Dəf' ol da sus, ah, uğursuz!
Mərmər köksündəki qəlbin
Daş bütlər qədər şüursuz...

(Çəkilmək istər)

Ş ə m s a:

(önünə keçərək)

Şimdi mələk derkən bana
Bu təhqir bilməm ki, niçin?

P e y ğ ə m b ə r:

Çəkil, bu da azdır sana,
Çünki şeytan bir mələksin.

Peyğəmbərin sevgisini qazanmağa cəhd edən Şəmsanın könül iddiası böşə çıxmış olur. Çünki, Peyğəmbərin könlündəki Tanrı eşqini heç bir sevginin əvəz etməsinin mümkün olmadığını görür. Şəmsa ondan qisas almaq düşüncəsində alışırkən, tez də fikrindən daşınır. Peyğəmbərə mülayimcəsinə:

Lakin... o gözlər daima
Söndürür bəndəki kini.
Ah, o gözlər daim qara
Elmas kibi parlar durur.
Arqasında hikmət, dəha

Dənizləri həp mevc vurur,
Bəni ən çox əsir edən
Onun parlaq sözləridir.
Ah, insanı həcv edərkən
Belə o pək zərif şair...

N ə d i m ə:

O yalnız şairsə, düşün,
Sən həm şe'rsin, həm şair.
Hüsnün, gözəl səsin, bütün
Hicaz ölkəsində nadir...

Ş ə m s a:

Bən hiç... ən böyük şairlər
Ona qarşı diz çökməli,
İmrüülqeyis kibi ərlər
Susmalı, boyun bükməli...
Əvət, bizdə nə çox şair,
Onlara bir zənbil xurma,
Ya şərab, ya bir altın ver,
Mədh edərlər səni... Ama
O, düşmandır yaltaqlığa,
Həp kindən, qərəzdən qaçar.
Geniş ruhu sanki fəza...
Daim yüksəklərdə uçar.

(Mə'yus və həyəcanlı)

Əfsus bütləri, Kə'bəyi
Həp rədd edər, iştə bəla!

Həm pək sevər Xədicəyi,
Bunu əfv edəməm əsla!

N ə d i m ə:

(ətrafa baqar)

Baq, gəldilər baş kahinlə
Xəttab oğlu önlərində,
Qızmış böyük, küçük, kölə,
E'tidal yoq hiç birində.

*Öndə baş kahin, rəislər və orta yaşlı, yuca boylu, silahlı
Xəttab oğlu olduğu halda camaat gəlir, hər kəs kinli
baquşlarla ətrafi süzməyə başlar.*

B a ş k a h i n:

Nerdə, yahu, onu bir göstəriniz!
Əcəba nerdə o xain dinsiz?

X ə t t a b o ğ l u:

Kim bilir, bəlkə də qorqub qaçmış.

Ş ə m s a:

(Nədiməyə)

Yoq, o qorqaq deyil əsla, yanlış...

İ x t i y a r:

(gəlir, dükanın qapısını açaraq)

Burda dalmışdı o xülyayə dəmin.

B i r i n c i r ə i s:

İştə qorqub da savuşmuş miskin!..

İ k i n c i r ə i s:

O fəqət bəncə bir aciz, sərsəm...

Ü ç ü n c ü r ə i s:

Bən də əsla ona mənə verməm.

B a ş k a h i n:

(yola baqar)

Baş rəis! Ah, nə qadar halı fəna,
Baqalım bir o nə söylər əcəba?

B a ş r ə i s g ə l i r. H ə r k ə s ə y i l i r. S ü k u t...

B a ş r ə i s:

(öndə duran rəislərə şiddət və həyəcan ilə)

Arqadaşlar! Nə demək bunca sükut?
Niyə baqmaqdasınız həp məbhut!?

Pək küçük sandığımız bir miskin
Bəsliyor bizdəki adətlərə kin.
Hiçə endirmədə həp dinimizi,
Gülüyor bütlərə, saymaz da bizi.
Onun ancaq yuca göylərdə yaşar,
Əl vurulmaz yeni bir Tanrısı var.

Öylə bir Tanrı ki, gözlər görməz,
 Cismi yoqmuş da nə cevher, nə ərəz...
 Doğurub doğmaz o bimisli şarik,
 Həm məkansız... Nə qadar sərsəmlik?!
 Söylüyor həp bir imiş şah və gəda.
 Bu səbəbdən uyaraq həp füyqəra,
 Həp zəiflər, kölələr, cariyələr
 Onu dinlər, ona hörmət bəslər.
 Ah, o bir gün düşünüb yol bulacaq,
 Bizə qalib və müsəllət olacaq...

X ə t t a b o ğ l u:

(istehzalı təbəssümlə)

Bir xəyal iştə, əvət tatlı xəyal.

(Hiddətlə qılıcını çəkər)

Şu qılıc əldə dururkən, bu, mühal...
 Hörmət etdim də Bəni Haşimə bən,
 Öncə vaz keçdim onun qətlindən.
 Nə qadar olsa da əcdadı ulu.

(Əlini köksünə vurur)

Sağ bıraqmaz onu Xəttab oğlu.
 Qəhrəmanlar bana aciz qul ikən,
 O nasıl qurtulacaq pəncəmdən?

Hiç məraq etməyin, əl'an gedərim,
 Onu bən parçalarım, məhv edərim.

(Qılıcını qınına qoyub sərt və qızgın baxışlarla uzaqlaşır)

Hüseyn Cavid müxtəlif qara obrazları aşikar təqdim etməklə, dövrün - 7-ci əsrin insanında şüur təkamülünün nə qədər bəsit olduğunu, sabit durumunun hökmüran-qul yaşam tərzinin nəhayətsizliyinə acımış və müxtəlif detallarla onları danışdıraraq zəmanələrinin azğın səhifələrini açıb göstərmişdir. Əlbəttə, belə bir dövrün insanına yeni bir işıqlı həyat yolu anlatmaq və cahil kütləni o doğru yola yönəltmək çox çətin və hədsiz də qorxulu bir missiyadır. Peyğəmbər isə böyük səbrinin mükəmməl diplomatiyası ilə tədriclə addım atmağa başlamışdır. Və zülmətlərin dərinliklərində, ucqarlarında, yaxınlarında pərvanələrinin baş qaldıraraq ona boylanacağına – Tanrı Şöləsinə toplanacağına, onların saysız-hesabsız rəqəmə gələcəyinə inamla gözləmişdir. Cahil zülmət etiqadları dağıdıb, Kəbənin taxtında Tək Allahın Varlığını Şəfəqləndirəcəyinə böyük ümidlə yaşayırdı. O Müqəddəs Gələcəyi Görürdü, O! Və bilirdi ki, o zirvəni fəth etmək üçün getdiyi Allahın Yolu rəvan deyil. 7-ci əsrin kor-kar qara tikanları çox vahiməli və vəhşət saçandır. Lakin Tanrı ona Kitabı ilə Mələyini də vəhy etmişdir. Mələy Peyğəmbəri qoruyurdu! Ruhunun ölməsinə imkan vermirdi. Yaşadır, güc, ilham verirdi ona. Və Peyğəmbər Allahın Yolunu əzmlə gedirdi.

HİCRƏT

Hüseyn Cavid Peyğəmbər pyesinin Hicrət başlanğıcında Tanrının rəsulunu qəbul edən insanların hiss-həyəcanlarını da çox dolğun şəkildə göstərmişdir. Xəttab oğlunun hədələrinə sipər olan bacısı Xəttab qızı və onun həyat yoldaşı Səidin narahatçılığı, onların nə qədər sədaqətli, şəffaf qəlb sahibi olduqlarını anlatır. Və öz həyatları üçün də qorxu keçirirlər. Səidin təlaş-həyəcanında bunu aydın diqqətə çatdırır:

Bilsə hələ sən də, bən də
O dinə iman etmişiz;
Hiç sağ bıraqmaz, ilk öncə
Bizdən öc alır şübhəsiz.

Xəttaboğlu:

(əli qılıcının qəbzəsində, qızğın)

Xayı, əsla o sərsəri
Qurtulamaz şu pəncəmdən.

Tanrının hak yolunda Peyğəmbəri məhv etməyə can atan Xəttab oğlu qəzəblə Əbu Talibə təpinir:

Dur, ey Əbu Talib oğlu,
Bu sur'ətlə sən nerəyə?

Əbu Taliboğlu:

Gediyorum Tanrı qulu
Peyğəmbərlə görüşməyə.

Xəttaboğlu:

Sizlərdəki həsəb-nəsəb
Bəlli, hər kəscə möhtərəm.

Əbu Taliboğlu:

(onun sözünü kəsərək)

Fəqət bəncə elm, ədəb
Həsəb-nəsəbdən müqəddəm...

Xəttaboğlu:

Sözlərimi kəsmə, dinlə!

Əbu Taliboğlu:

Dinliyorum, əvət, söylə.

Xəttaboğlu:

Bəncə atıb yeni dini,
Əcdadınla öyünməli...

Əbu Taliboğlu ilə Xəttab oğlunun dartsması, kimin haklı, kimin haksız olduğunu aydın göstərir. Və əlbəttə, Xəttab oğlu öz savaşa açması ilə özünün haklı olduğunu önə çəkməyə can atır. Lakin, qan tökməyə Tanrının yol verməməsi etirafı isə Əbu Talib oğlunun haklı - dürüst yolda olduğunu bir daha göstərmiş olur. Xəttab oğlunun buna rəğbəti oyansa da, lakin yenə də öz iblisənə inadından dönmək istəmir:

İştə qəhrəman bir çocuq!
Ərəbsin, eşq olsun sana!

İnan, səndəki məğrurluq
Ciddən xoş göründü bana!
Lakin tutub öz əhdimi
Bən məhv etməliyim onu.

(İstehzal təbəssümlə)

Tanrıdan xəbər gəldimi,
Ararsın Xəttab oğlunu.

(Məğrur və əzəmətli adımlarla uzaqlaşır)

Ə b u T a l i b o ğ l u :

(sinirli)

Ah, Peyğəmbərin bu helmi
Hər düşmanları güldürür.
Yoq, bu dərd yaqar könlümü,
Çoq sürməz bəni öldürür.

(Kəskin bir əzm ilə)

Xayır, bən Xəttab oğluna
Yüz verməm tüğyan eyləsin.
Bıraqmam şu cəllad ona
Güldən ağır söz söyləsin.

(Sürətli və kinli adımlarla eyni yolu izlər)

Göründüyü kimi Əbu Talib oğlu da Xəttab oğlunun
Peyğəmbərə qarşı törətmək istədiyi pisləklərin qarşısını al-
maqdan ötrü onu gözdən qoymamağa çalışır.

Və difər növbəti səhnə... *Bu sırada digər tərəfdən az-
ğın yüzlü, canavar gözlü bir ərəb hələ beş-altı yaşına
varmış qızının qolundan tutub qızğın adımlarla məzarlığa
doğru yürür.*

Ə r ə b :

Artıq usandım, gəl, yetər!

Q ı z :

(acı fəryad ilə)

Annəciyim!.. Ah, nerəyə?

Ə r ə b :

Sən də bacın kibi gəbər!
Qızlar məhkumdur hiçliyə!

Q ı z :

(yalvarır)

Aman, babacığım, aman!

Ə r ə b :

Gəl, yetər!..

(Hiddətlə sürüklər)

Q ı z :

(qorqaraq çığırır)

Ah, annəciyim!

Ə r ə b:

Gəl, ölümdür sənün cəzan,
Artıq yox fəzlə ətməyim.

Q ı z:

Ah, bıraq, anamı bir də
Görəyim, sonra vur, öldür.

Ə r ə b:

Haydı sən dəf' ol, gəbər də,
O da həsrətindən ölür.

*(Boş məzarın içinə atar)***Q ı z:**

Ah!

Ə r ə b:*(məzarın üzərini iki-üç böyük daşla qapar)*

İştə... Sus, yetər, bana
Qız evladı lazım deyil.

Q ı z ı n s ə s i:

Annəciyim...

Ə r ə b:*(mütəəssir)*

Bədbəxt ana...

Şimdi yavrusundan qafil...

*(Peşiman və məhzunca bir tevrlə əli alınında düşünür,
sonra)*

Ah, nə duyğusuzmuş Tanrım,
Bir gün taleyim gülmədi.
Niçin, bilməm, niçin qarım
Qız doğurarkən ölmədi?!
(Qızğın və sinirli)
Xayır, bən oğuldan başqa
Evlad istəməm, istəməm.
Qız və qadın insanımı ya?
Yox, bən qıza evlad deməm.

*(Kinli adımlarla çəkilib gedər. O getdiyi kibi, Səid ilə
Xəttab qızı təlaş ilə qapıyı açıb çıxarlar)*

X ə t t a b q ı z ı:*(Səidə)*

Aman, durma, nerdə olsa
Peyğəmbəri get, ara bul!
Ah, qardaşım onu bulsa,
Hiç sağ bıraqmaz, əmin ol!

S ə i d:

Şaşırma, ey Xəttab qızı,
Qardaşın gərçi qəhrəman.

Peyğəmbər o imansızı
Bir sözlə susdurur, inan!

X ə t t a b q ı z ı :

Hər işdə ehtiyat eyi,
Get, xəbər ver evlərinə.
Həmən get bul Xədicəyi,
Zevcəsidir, bilsin yenə.

(Peyğəmbər uzaqdan görünür)

S ə i d :

(baqar)

Çoq şükür, iştə kəndisi!

(Xəttab qızına)

Saqın, bir şey söyləmə, dur...

*Qayıbdan bir səs
Annəciyim...*

X ə t t a b q ı z ı :

Çocuq səsi.

Ah, bu səs nerdən gəliyor?

S ə i d :

(tələş ilə Peyğəmbərə yaqlaşır, əyilib əlini öpdükdən sonra)

Aman, ey Tanrı elçisi!
Bir cəllad arıyor səni.
*Qayıbdan bir səs
Annəciyim...*

P e y ğ ə m b ə r :

Çocuq səsi.
*Qayıbdan bir səs
Annəciyim...*

P e y ğ ə m b ə r :

Bu səs bəni
Xərab etdi, ah, nə həzin!..

A n a :

(acı fəryad ilə qoşub gəlir)

Aman, yavrum, mələk yavrum...

P e y ğ ə m b ə r :

*(xarab olmuş bir məzara yaqlaşır. Üzərindəki böyük daşı
bir tərəfə çəkib baqar)*

İştə bir qız! Yardım edin,
Yardımlı əmr etmiş Tanrım.
Ah, görünür diri-diri
Məzarə gömmüşlər bunu.

A n a :

Əvət xain bir sərsəri
Məhv etmək istiyor onu.

*Səid məzara enər, qızı yuqarı qaldırır, Peyğəmbər yar-
dım edib çıxarır.*

Of, yavrum...

Q ı z:

Ah, annəciyim...

(Qucaqlaşırırlar)

P e y ğ ə m b ə r:

(anaya)

Dur, yüksəltmə fəryadını,
Söylə, bən bilmək istərim
Şu məsumun cəlladını.

A n a:

Cəlladı işlə pək aydın,
Kəndi alçaq babasıdır.

(Yaralı bir ahəng ilə)

Onca bir qız, ya bir qadın
Uğursuz baş bəlasıdır.

P e y ğ ə m b ə r:

(müztərib və həyəcanlı)

Qadın, qadın?! Onu duymaq, duyurmaq istərkən
Ya qar düşüncəmi bir şö'lə, bir zəhərli dikən.
Bütün həyatı çiçəkləndirən fəqət o... niçin,
Niçin əzilsin o, bilməm niçin sürüklənsin?!
Qadın – günəş, çocuq – ay... nuri ay günəşdən alır¹.
Qadınsız ölkə çabuq məhv olur, zavallı qalır.
Qadın əlilə fəqət bəxtiyar olur şu cihan,
O bir mələk... onu təqdis edər böyük Yaradan.

¹ Yaxud: O bir günəş ki, bəşər zevqi, ruhu ondan alır.

O pək sevimli, gözəl, incə, nazlı bir xilqət,
Onun ayaqları altındadır fəqət cənnət:
Qadın gülərsə şu ıssız mühitimiz güləcək,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək...

Bu səhnəni müəyyən qədər toxunulmaz saxladım ki, mükəmməl oxucu sərbəst fikir-mənanı və dövrün boz sifətinin nə qədər eybəcər və daş ilduğunu anlaya, dərk edə bilsin. Dövrü əsas götürürəm ki, çünki, insan şüurunun oyanması və inkişaf-təkmilləşməsi üçün dövr durduğu mərhələsindən mütləq yeni, tədriclə də olsa, xeyrə doğru növbəti mərhələyə keçməlidir. Bu, həm fəlsəfi, həm psixoloji baxımdan mütləqdir. Çünki, hər bir oyanış qaranlıqdan doğur. Doğulan isə, İŞIQDIR! İnsan beynin tkamülü... Və əlbəttə bəşər həyatı da bu “qeyri-adi masa” üzərindən çiçəklənir və yenilənir.

Məhəmməd ə.s.m-ın ən böyük, dahi simalarından biri də bu olub ki, O, 7 əsrin qara mühitini zehni kamilliyi gücündə parçalayaraq qadına hüquq aşılıyıb. Və yenicə doğulan qız uşağının lənətlənərək diri-diri məzara kömül-məsinə qarşı çıxaraq, onun bu acı yazıdan xilas uğrunda mübarizə aparıb. Və kütləyə Tək Olan Allahın Varlığını anlatmaq mübarizəsi boyu, əlbəttə, cahil bütperəst heyvani-insanları tədriclə əhilləşdirərək bu məsum, inci varlığın tale yazısını da qara adətlərdən xilas etmişdir. İnsanlığın diqqətində qız uşağını dizi üstə oturdaraq, onu evlad sevgisi ilə oxşayaraq, onun Tanrının mələyi olduğunu söyləmişdir. Və zaman ötdükcə, islamiyyətdə qadın ən yüksək zirvəyə yazılmışdır: Cənnət ANAların ayağı altındadır.

Qız uşağı isə bu gün bacıdır, sabah isə gəlin, Ana! Hüseyn Cavid Peyğəmbər hakda əfsanə duyduqlarını çox mükəmməl bir anlamda göstərmişdir. Bir kiçik səhnədə bəşəri-insanlıq əsəri: **Məhəbbətdir ən böyük din! Əlbəttə, məhəbbət olan ürəkdə İŞIQ var. İŞIQ isə... HƏYATDIR!**

Peyğəmbəri olduğu məzarlıqda daş-qalaq edən oğul-uşaq onu dərk etməməkdə, əlbəttə haklı. Çünki, yaş səviyyəsi və böyüdükləri mühitdən aldıkları tərbiyə-yönləndirmə onların qəlibidir. Bu çərçivə, yaşadıqları zülməti onlara anlatmaqda əlbəttə keçilməz bir səddir. Lakin, təcridlə sökülməsi isə mümkündür. Və uşaqlar tərəfindən amansız münasibətə məruz qalan Peyğəmbər düşünür ki, bunlar təbii göstəricilərdir. Çünki, Tanrının hak yolunun ilk başlanğıcları, əlbəttə çox məşəqqətli olacaq. O isə böyük səbr və gözəl kəlamlar-insanlıq tərbiyəsi bəxş etməklə, qarşısına çıxan bu türlü bütün acı münasibətləri yola verərək, çətin də olsa, getdiyi hak yolunu davam etməyə və etdirməyə çalışırdı.

Uşaqların ona qarşı cahil münasibətindən uzaqlaşarkən qarşısına çıxan baş kahin və rəislər də öz əsəbi, dövrün qara simalarını sərgiləməkdən yan keçmir.

B a ş k a h i n:

(Peyğəmbəri göstərir, istehzalı bir tevrlə)

İştə əngin fəzaların
Qəhrəman nümayəndəsi!

İştə Latü Üzzaların
Böhtançı bir xanəndəsi!

B i r i n c i r ə i s:

Görünür bizdən bıqmış da,
Şimdi başqa yol gediyor.
Diriləri bıraqmış da,
Ölülərə vəz ediyor.

İ k i n c i r ə i s:

Tuhaf!.. Bən Xəttab oğlunu
Sadiq bilirdim əhdinə.
Hənuz sağ bıraqmış bunu,
Əski keyfindədir yenə.

Ü ç ü n c ü r ə i s:

Qüsur yoq onda, hər kəscə
Bəllidir ki, o pək cəsür...

(Peyğəmbərə işarətlə)

Bəlkə hərif sehr etmiş də,
Yalnız ona görünmüyor.

P e y ğ ə m b ə r:

Sus! Allahın Peyğəmbəri
Pək uzaqdır o işlərdən.
Onun sehridir sözləri
Varmı qarşılıq söyləyən?!

B a ş k a h i n:*(son dərəcə qızğın)*

Bilməm niçin sarsılıb da
 Göylər yerə dökülmüyor?
 Bilməm niçin savrulub da
 Şu dünya alt-üst olmuyor?
 Ah, o mə'budlar ki, bizə
 Altın verir, şöhrət verir,
 O bütlər ki, ölkəmizə
 Həyat verir, qüvvət verir;
 Hiç rəvamı dünkü yetim
 Onları təhqir etsin də,
 Biz kənardan seyr edəlim,
 O sağ qalsın yer yüzündə?!

*Bu sırada ətrafda qadın, çoluq-çocuq toplaşib dinlər.***P e y ğ ə m b ə r:**

Xayır, aldanma, ey zavallı bəşər,
 Səncə qalibmi xeyrə fitnəvü şər?
 Əlverir qəflət, istəməz tüğyan,
 Səni er-gec həlak edər isyan.

(Yerdən bir avuc topraq alıb havaya savurur)

Sən nəsin? İştə bir avuc topraq!
 Baq, düşün! Kibri at, qüruru biraq.

Əyri yoldan çəkil, fəsadı unut!
 Əvət, ancaq düşün də haq yolu tut.

(Məzarları göstərir, qızğın və həyəcanlı)

Var, səninçin də böylə bir gün var,
 Bir gün əldən çıxar şu altınlar.
 Həp susar tapdığın sənəmlər, əvət
 Yardım etməz güvəndiyin şöhrət.
 Həp sönər duyduğun şərəf, iqbal;
 Tanrıdan başqa hər nə varsa, xəyal!..

Ü ç ü n c ü r ə i s:

Arqadaş, söylənmə artıq
 Biz dinləməkdən usandıq.
 Vaz keç də sən bu sözlərdən,
 Qarşılıq hər nə istərsən:
 Altın, riyasət, gözəl qız,
 Hər şey verməyə hazırız.

P e y ğ ə m b ə r:

Yoqsulluq ən böyük sərvət,
 Qarşımda hiçdir rəyasət.
 Xayır, istəməm, gözəl qız,
 Sevgilim Tanrıdır yalnız.
 Çünki ən son pənah odur,
 Ona tapanlar qurtulur.
 Hətta günəşi sağıma,
 Ayı soluma qoysanız;

Fikrimdən dönəməm əsla,
Bir qul yaşarmı Tanrısız?

(Gedəcək olur)

B a ş k a h i n:

Getmə, bir dur, ah, nerəyə?

P e y ğ ə m b ə r:

Haqq əmrini yetirməyə;
Kim eşitsə nicat bulur.
Kim rədd etsə həlak olur,
Haq sevən arqamca gəlsin;
Korlar qəhr olub əzilsin.

(Saymazca və məğrur adımlarla uzaqlaşır)

Xəttat oğlu Nəiminin vasitəsilə agah olanda, o, bacısını ailəsinə üsyana qalxır. Peyğəmbərin dinini qəbul etdiylərinə görə onların həyatlarına qəst edir.

Səni zənn etməz idim bunca həqir.

(Qılıç parlar)

İştə, al!

(Araya girən həmsirəsinin başı yaralanır, fişqıran qan alnını və köksünü boyar)

X ə t t a b q ı z ı:

Ah, yaralandım, eyvah!

X ə t t a b o ğ l u:

Söylə, həmsirə! Bu söz doğrumu, ah?!

X ə t t a b q ı z ı:

Doğru, pək doğru, əvət, Peyğəmbər
Bizcə ən şanlı, böyük bir rəhbər...¹
Onun Allahına iman etdik,
Duyğusuz bütlərə isyan etdik.

Qorqumuz yoq, eyi bil, hər ikimiz
Haq için can ilə başdan keçəriz.

(Köksünü açar)

İştə öldür! Acıdan qurtuluruq,
Qavuşub Tanrıya məs'ud oluruz.

X ə t t a b o ğ l u:

(əvvəlki mətanəti söndüyü halda, həmsirəsinə)

Bir taqım ayət oqurdun da dəmin,
Onu göstər bana!

X ə t t a b q ı z ı:

Olmaz!

X ə t t a b o ğ l u:

Bu niçin?

X ə t t a b q ı z ı:

Etmədin bəlkə riayət, hörmət.

¹ Yaxud: sərvər

X ə t t a b o ğ l u:

Edərim.

X ə t t a b q ı z ı:

And iç!

X ə t t a b o ğ l u:

İnan!

X ə t t a b q ı z ı:

İştə!

(Yazılı dəri parçasını çıxarıb verir)

X ə t t a b o ğ l u:

Əvət!

(Şaşqın və vurulmuşcasına oqur)

“Ulu Tanrı, o görünməz yaradan

Əmr edər yalnız ədalət, ehsan.

O, fəna işləri, fəhşiyatı

Nəhy edər, varlığının isbatı

Şu təbiət, şu məhabətli fəza...

Onca birdir: ulu, zəngin, füqəra”.

(Sarsılmış bir halda)

Nə ilahi, nə müqəddəs ilham!

Duyduğum yoq şu fəsahtəhdə kəlam.

Bəni əfv eylə, mələk həmsirəm,

Doğru din... qalmaqda əsla şübhəm.

(Həmşirəsini qolları arasına alır və əlindəki məndil ilə yarasının qanını silər)

Yaranı şimdi sarıb bən gedərim,

O böyük dahiyə iman edərim.

Göründüyü kimi, Allahın Varlığına Peyğəmbərin münasibətinə, davranışlarına, kəlmələrinə şübhə və məsğərə edən Xəttab oğlu, ümumuləşdirilmiş obraz kimi cahil dövrün mənasız, boş bütlərə tapındığını göstərir. Allahın Rəsulu daş-qa-laq edilir, baş-gözü yaralanaraq al-qana boyadılır. Peyğəmbər ağır zamanlarında belə Şəmsə kimi şeytan mələklərin layiqli cavabına nail olur. Deyir ki, həyatda hər nə varsa, Tanrının gücündədir. Və bütün gözəllikləri yaradan tək Odur! Onun hak yolunu getməkdə heç bir qorxum yoxdur!

Ş ə m s ə:

Uçurum – izlədiyim qorqulu yol.

P e y ğ ə m b ə r:

Qorqu yoq, izlədiyim haq yoludur,

Yaradan, öldürən ancaq bir odur.

Hər nə mevcud isə xilqətdə onun.

(Şəmsaya işarətlə)

Bu gözəllik, bu lətafət də onun.

Və Hüseyn Cavidin yaratdığı bu Peyğəmbər kəlmələri, sözün əsil mənasında bəşəri gözəlliyin mükəmməl simvoludur:

Mən gözəllərdə gözəl ruh ararım...

Ş ə m s a:

Bana baq!

P e y ğ ə m b ə r:

(əlilə rədd edər)

Haydı, çəkil get, yetişir.

Ş ə m s a:

(məğrur və istehzal təbəssümlə)

Bir gözəl bunca edilməz təhqir.

P e y ğ ə m b ə r:

Bən gözəllərdə gözəl ruh ararım,

Ruhu düşkünləri çirkin sayarım.

Bir gözəl levhə ki, yapmış rəssam,

Daha xoşdur ona məftun olsam.

Tanrı eşqilə yanan haq nuru

Səndə yoq, durma, çəkil get!..

Doğru, Zahirin xoşsa da bədbatinsin,

Bu gözəlliklə, əvət, çirkinsin.

Hüseyn Cavidin Peyğəmbər əsəri, əfsanələrə istinadən yaratdığı və xəyalında canlandığı romantik əsərdir. Dil, üslub, bədii qarşılıqlı dialoq dinamikası, olduqca mükəmməldir. Mələk obrazı isə yazıçının ilham pərisidir ki, onu məyusluqdan götürüb yaratmaq eşqinə, gücünə qanadlandırır. Və bu qeyri-adi ruh göylərdən Peyğəmbərlə nəfəs-nəfəsə yaşayır. İblis səhnəsinin ilk pərdəsini də Mələk açır.

Hüseyn Cavid:

... Hava qararmağa başlar, Mələk nurlar və təbəssümlər içində Peyğəmbərin qarşısına enər.

M ə l ə k:

Ey ulu Tanrı elçisi!

Göydən sana müjdələr var.

Yüksək mələklərin səsi

Hər birdən səni alqışlar.

Mübarək alnında açan

Eşqin qanlı qönçələri;

Çiçəkləndirəcək, inan,

Ən parlaq səhifələri.

Böyük dahilərin payı

Hər olmuş mızraq, qılıc, oq.

Onlardakı fırtınayı

Susdurmaz daş, dikən, yumruq.

Qorqma, söylə! Şəfəq sökər,

Bir gün qaranlıq sıyrılır;

Hər kəs qarşında diz çökər,

Xain silahlar qırılır.

İzlədiyin pənbə yıldız

İssız bir hiçlikdən gülər.

Səndən insanlara yalnız

Sevgili, tatlı busələr.

Lakin, bu səhnənin İskilet parçasında həyat, düşün-cə, deyim tərzü olduqca dəhşətli... Və təbii ki, insanın son

nöqtəsi- məkanı qədər acı gerçək. Bu kəlmələrin izahına heç bir ehtiyac yox.

Vəhşi insan da öylə həp qəddar!

İ s k e l e t:

(boş məzardan çıxar, qorqunc və istehzalı qəhqəhələrlə)

Busə, həp busə! İştə şerü xəyal,
 Busə, həp busə! Daima bu sual?!
 Busə pək tatlıdır mələklər için,
 Sevgi xoşdur duyan yürəklər için.
 Busədən həzz edərmi bir qaplan?
 Sevgi anlarını hiç zəhərli yılan?
 Qanıçən, kinli, möhtəris qartal
 Kirli dırnaqlarilə bulsa məcal,
 Qoparıb parçalar, didər, əsəbi
 Şu məhəbbətlə çırpınan qəlbi.
 Busədən xoşlanırmı hiç canavar?
 Vəhşi insan da öylə həp qəddar!

(Əlindəki sıyrılmış qılıcı oynataraq)

Boş xəyal... Əldə parlamazsa silah,
 Tanımaz haqqı sayğısız gümrah.
 İştə hər ölkə, iştə hər millət
 Həp qılıcdan alır şərəf, qüvvət.
 Parlar ancaq onunla izzəti-nəfs,
 Qapılar onsuz həyatı hüznilə yəs,
 Son sözüm: boş düşüncədən ayrıl,
 Busə istərmisin, silaha sarıl.

Sürəkli qəhqəhələrlə çəkilən İskiletin acı gerçəyi Peyğəmbəri dəhşətə gətirir. Və Tanrının Rəsulu hələ onu dərk etmək istəmir ki, hak yolunu zorla, ya savaşa qəbul etdirmək yox, yalnız dinc- diplomatik tədrislə getmək lazımdır. Zamanı gəldikdə, yalnız Tanrı izn verdikdə...

P e y ğ ə m b ə r:

(yalnız)

Ah, nə dəhşət, nədir bu sisli xəyal?
 Yenə rö'yamı gördüyüm, bu nə hal?

M ə l ə k:

(tatlı təbəssümlərlə enər)

Hiç məraq etmə, ey böyük rəhbər!
 Oqu altın kitabı, etmə kədər;
 Zəfər istərmisin, bu şəhri bırağ,
 Köç!.. Həmən başqa yurda köç!.. Ancaq
 O zaman sözlərin qəbula keçər.
 Yoq çıqan yerdə bir mətəə dəyər.
 Hər dəha başqa bir cihan istər,
 Kimsə olmaz evində Peyğəmbər.

Göründüyü kimi, yenə Mələk, Peyğəmbərin ruhunu ölməyə qoymur. Və ƏbuTaliboğlunun sürətlə ona yaxınlaşması, can sızladan hal-əhval içində olduğunu görməsi...

Ə b u T a l i b o ğ l u:

(Peyğəmbəri qucaqlar)

Bu nə? Ey fəxri-kainat, eyvah,
 Gözlərim kaş ki, kor olaydı da, ah!

Görməyəydim şu halı... Söylə sən
Düşmanın hanki duyğusuz, xain?..

P e y ğ ə m b ə r :

Düşmanım varsa Tanrı düşmanıdır,
Şu aqan qan da, iştə haq qanıdır.

Ə b u T a l i b o ğ l u :

(əli qılıcının qəbzəsində titrər)

Daha səbrim tükəndi, söylə, aman,
Hərb için hökm yoqmu Allahdan?

P e y ğ ə m b ə r :

Bəklə, dur! Hiç təlaşa yoq hacət,
Xainin bir cəzası var əlbət.

*Bu sırada X ə t t a b o ğ l u evdən çıxar. Peyğəmbəri gö-
rüncə heyrətdən dona qalır.*

Ə b u T a l i b o ğ l u :

(sarsılmış bir halda qılıc çəkmək istər)

Sağ bıraqmam, xayır, şu azğımı bən!

P e y ğ ə m b ə r :

(sərt və kəskin bir baqışla Əbu Talib oğluna)

Dur! Unutdunmu Tanrı hökmünü sən?

(Xəttab oğluna)

Gəl, yaqın gəl, durub şaşırma, əvət,
Bəllidir bəncə etdiyın niyyət.

X ə t t a b o ğ l u :

(yaqlaşır)

Nə imiş niyyətim?

P e y ğ ə m b ə r :

Bənim ölümüm!

X ə t t a b o ğ l u :

Əcəba yoqmu səndə qorqu?

P e y ğ ə m b ə r :

Ölüm,
Bəncə bir cismin inqilabı demək
Həm də pək fəzlədir məraq etmək.

X ə t t a b o ğ l u :

Titriyorkən bütün cihan bəndən,
Bu cəsarətlə pək böyüksün sən.

(Qılıcını çəkərək)

Söylə, hər kimsə düşmanın gedəyim,
Öc alıb bir vuruşda məhv edəyim.
Baq, şu elmas qılıc bu gün ancaq
Sənin uğrunda parlayıb duracaq.

P e y ğ ə m b ə r :

İstəməm başqa dürlü yardım bən,
Etiqad eylə tək o Tanrıya sən.

X ə t t a b o ğ l u:

Haqdır, əlbət, inandığın Yaradan,
Ona qəlbimlə eylədim iman.

(Təzim ilə Peyğəmbərin əlini öpər, o da qarşılıq olaraq kəndisini öpüb qucaqlar)

P e y ğ ə m b ə r:

(böyük bir sevinc ilə)

Cümlə dünya verildi sanki bana,
Versin Allahım əcri-xeyr sana.

X ə t t a b o ğ l u:

(Əbu Talib oğlu ilə qucaqlaşmış öpüşür)

Pək böyükmüş güvəndiyin qüdrət,
Bəni, ey şanlı qəhrəman, əfv et.

P e y ğ ə m b ə r:

Öpüşüb birləşin ki, hər ikiniz
Haq yolun ən dəyərli rüknüsünüz.
Dini-islamə yoq zaval artıq,
Haqqı təbliğə başlayın apaçıq.

Səid ilə X ə t t a b q ı z ı çıxar. Peyğəmbəri o halda görünmə təlaş ilə kəndisinə yaqlaşrlar.

X ə t t a b q ı z ı:

Nə qiyafət bu, ah, aman, ya Rəb?

P e y ğ ə m b ə r:

(göyə işarətlə)

Hər Onun eşqidir bu halə səbəb.

Ə b u T a l i b o ğ l u:

(Peyğəmbərə pək həyəcanlı)

Hər nə zülm etdilər durub baqdıq,
Şimdi yoq səbrə ehtiyac... artıq
Çırpınır intiqam için könlüm,
Ya zəfər, haq və ya şərəfli ölüm!..

P e y ğ ə m b ə r:

Daha dur, öylə bir düşüncə əbəs...
Bu günün hökmü başqadır: hər kəs
Xəbər etsin də kəndi bildiyinə,
Başlayın cümlə yol tədarikinə.
Gecə erkən beşər-üçər həpimiz
Buradan ayrı-ayrı köçməliyiz.

X ə t t a b o ğ l u:

Hazırız cəngə, gəlsə hər dünya,
Bu təlaş anlamam niçin əcəba?!

P e y ğ ə m b ə r:

Tanrıdan çünki böylədir fərman,
“Köç!” Əvət “köç” diyor böyük Yaradan.

Göy gürlər, qaranlıq çökər.

İ s k e l e t:

(acı qəhqəhələrlə Peyğəmbərin qarşısına fırlar)

“Köç!” Əvət “köç!” Fəqət unutma, saqın,
Ərəb evladı şimdi pək çılğın...
Rəhbərin əldə həp kitab olsa,
Sana olmaz zəfər nəsib əsla.

(Ridasının altından çıxardığı parlaq qılıcı Peyğəmbərə uzatır)

İnqilab istiyormusun, bana baq!
Şu qılıcdır o fikri parlatacaq.
Xəstə bir üzvə bənzər amili-şər.
Kəs də, bulsun şəfa vücudi-bəşər.

P e y ğ ə m b ə r:

(qılıcı alır, mə'nalı və kəskin bir ahənglə)

Əvət, ən doğru, ən gözəl ayin:
Əhli-vicdanə – busə, xainə – kin!..

Hüseyn Cavid, Peyğəmbəri həmin bu nöqtəyə çatdır-
maqla aşıkar anlatır ki, əlbəttə,

Əhli-vicdanə - busə, xainə-kin!..

Yəni, haqqı anlayıb qəbul edənə rəğbət və hörmət, hak
yolunda zalıma qarşı isə savaşımaq labüd və mütləqdir.

NÜSRƏT

*Səkiliz yıl sonra... Məkkədə baş rəisin evi, altın şamdan-
larda rəngarəng mumlarla donatılmış, Mısır və Şam qumaş-
larıyla süslənmiş, sandaliya və xalılarla göşənilmiş böyük
bir qəbul odası... Sağda və solda birər qapı, qarşıda giril-
mək üçün basamaqlarla enilir geniş bir qapı və iki böyük
pəncərə... Gecə... İştirak edən əşxasın sima və qiyafətlərində
səkilizyilliq bir dəyişiklik gözə çarpar. İki xidmətçi – qara qul
– ötäyi-bəriyi düzəltərək qonuşurlar.*

Birinci xidmətçi:

Bana baq, arqadaş! Nə var, nə xəbər?
Yeni möcüzümü yapdı kahinlər?
Bu tədarik niçin, nədir bu təlaş?
Söylə, anlat, deyilməyiz sirdaş?

İkinci xidmətçi:

Yolçu varmış Mədinədən, əl'an
Gəliyor baş rəis Əbu Süfyan.
Məkkə əşrafı həp qadın, erkək,
Onu bəsbəlli görməyə gələcək.

Birinci xidmətçi:

Şu səfərdən nədir murad əcəba?
Görünür bunda var böyük mənə.

İkinci xidmətçi:

Ya, səbəbsiz deyil əvət, bu səfər,
 Bir düşün, qaç yıl oldu Peyğəmbər
 Gündə bir hər b için qiyam ediyor,
 Gündə bir başqa macərə güdüyor.
 Qurtulub qaçdı Məkkədən, o zaman
 Ona bir çoqlar etdilər iman.
 Oldu yardımçı həp mədinəlilər,
 Bütün ətrafa şimdi hökm eylər.

Baş rəis iş t ehtiyat edərək
 Getmiş, etsin onunla bir dərnək.
 Yapa ta öylə bir müahidə ki,
 Qalqa düşmanlıq ortadan, bəlki...

Birinci xidmətçi:

Çoq yazıq baş rəis əfəndimizə,
 Yüz verir hər zavallı kimsəsizə.
 Bu tənəzzül rəvamı sanki ona,
 Gedyor, gör, kimin ayaqlarına.

İkinci xidmətçi:

Saqın, aldanma, kimsəsiz deyil o,
 Var onun arqasında bir ordu.
 Hər nə əmr etsə cümlə baş vuruyor,
 Bütün ətrafi titrədib duruyor.

Peyğəmbər pyesinin sonuncu-dördüncü Nüsrət pərdəsin-
 də Məkkədə baş rəisin evindəki iki xidmətçinin söhbətindən,

Tanrının Məhəmməd ə.s. Rəsulunun necə bir gücə və qüdrətə sahib olduğu anlatılır. Sən demə, aradan ötən səkkiz il ərzində çox böyük dəyişikliklər olmuşdur. Yəni, İslamiyyətin Bayrağını Məhəmməd ə.s. istədiyi zirvəyə yaxın cancmışdır. Həm sülh, həm savaşı yolu ilə Allaha iman gətirilmişdir. Büt pərəstlik isə çökmə ömrünü yaşamaqda imiş. Və əlbəttə, yerin, göyün Sahibi Bir Olan Xudəvəndi-Allah-Təaladır! O, yalnız gözəlliklər Yaradır.

Böyük mütəfəkkir Hüseyn Cavid növbəti səhnədə də dərin ictimai-siyasi ruh-əhval yaratmışdır. Yəni, Məkkə rəis-
 sinin xanımı Rəisənin təlaşını bayquşun ötməsilə üst-üstə yükləmişdir.

... Dışarıda bayquş ötməyə başlar. O ötdükə rəisənin halı dəyişir, getdikə həyəcan və qorqusu artar.

O nə? Hər an ötüb durur bayquş...
 Söylüyorlar o pək uğursuzmuş.
 Şu yaman səs bəni xərab ediyor,
 Bənlüyim sanki məhv olub gediyor.

(Bayquş təkrar ö tər)

Ah, nə dəhşətli səs, nasıl mənhus,
 Bəni daim bu səs qılar məyus.

(Sağ qapıdan çıxarkən)

Baş rəisdən gəlırsə bir müjdə,
 Vaqtı qeyb etmə, gəl, həmən bana de.

Xidmətçi itaətlə tə'zim edər. Rəisə çıqdığı kibi, öndə ikinci xidmətçi olaraq birinci, ikinci, üçüncü rəis daxil olur, otururlar. Xidmətçi yenə geri dönər, digəri isə şərbət gətirir.

Birinci rəis:

Nə qaranlıq! Aman, nə yaşlı gecə!
Sanki göy bir siyah ipəkli peçə...
Saqlıyor bizdən öz çiçəklərini,
Süzülüb parlayan bənəklərini.

İkinci rəis:

Pək tuhaf, böylə sisli bir gecədə
Baş rəis anlaşılmıyor, nerədə?
Şu gecikmək bilinmiyor ki, nədən?
O gəlib çıqmalıydı pək erkən.

Üçüncü rəis:

Bəncə bunlar keçib gedən şeylər...
Ah, o, yalnız o düzmə Peyğəmbər,
Dün bəlırsız, ufaq qıvılcım ikən,
Bir böyük yangın oldu... bir hiçdən
Yaradıb anlı-şanlı bir ordu,
Bizi təhdidə başlamaqdadır o.
Qapılıb gah Ömər siyasətinə,
Güvənir gah Əli şücaətinə.
Dinləyib həp Mədinə əhli onu,
Sardı ətrafı, kəsdi Şam yolunu.
Soydu, öldürdü, yaqdı, yıqdı bütün,
Hərb açıb oldu daima üstün.
Qorqaraq, xeyrə mənfəət umaraq
Ona yeltəndi bir yığın alçaq.

Qara xalq uydu cümlə dəvətinə,
Kimsə şəkk etmiyor rəsələtinə.

Birinci rəis:

Pək tuhaf! Bilgisiz, müəllimsiz
Bir çocuqkən nasıl da parladı tez.

İkinci rəis:

Görünür Şamə eylədikdə səfər,
Ona vermiş düşüncə rahiblər.

Üçüncü rəis:

(əlilə onları rədd edər)

Yoq, Əbu Talibin geniş çadırı
Bəncə darülülumdən yuqarı...
Orda alim, həkim, ədib və zərif,
Ən böyük şair, ən dərin arif,
Hər tərəfdən aqıb gələn səyyah
Söhbət eylərkən... İbn Abdullah
Kəsbi-elm etdi həp ağızlardan,
Oldu bir dahi işlə dünkü çoban.

Birinci rəis:

(təəssüflə)

Onu kim öldürürsə yüz dəvəlik
Bir böyük sərvət, işlə və'd etdik.

Məkkədən qaçdı... qaçdı qurtuldu,
Sonra getdikcə həp zəfər buldu.

Göründüyü kimi,ötən illər ərzində Məhəmməd Peyğəmbər ə.s. yalnız məcburi savaqların nəticəsində cümləni Tək Allahın hak –islam yoluna gətirmişdir.

Hüseyn Cavidin, gözəl qadına ərkeklərin vurğun kəlmələrinə də izah gətirirəm. Yəni daima Peyğəmbərlə dartışan və öz əqidəsinə qul etməyə çalışan, lakin heç nə əldə etməyən əzəmətli və məğrur Şəmsanın rəislərin məclisinə gəlişi çox atəşənədir. Bu cazibədar qızı hər bir rəis özünə məxsus tərdə mədh etməsi var. Çox güclü təbiət vəsvləri Şəmsanın varlığına, hüsnünə, gəlişinə, baxışına və ötüşünə etiraflanır. Belə kişi heyranlığı bəlkə də adi və təbiidir. Çünki, zinakar qadın hər zaman məkirli və çalıb-götürəndir. Gözəlliyindən ərkeyə qarşı qeyri-adi bir silah kimi istifadə edər. Lakin Peyğəmbər, onun üçün ən başlıca gözəllik isə kamillikdir! Qadın mükəmməl ağıllı və cəsur olanda, onu aslana bənzədirlər!

Bayquş ötər. B a ş k a h i n arqasında camaat – qadın, erkək daxil olur. Məclisdəkilər tə'zim ilə yerindən qalqar. Yenə bayquş ötməyə başlar.

B a ş k a h i n:

(həyəcanlı)

Nə fəlakət, bu nə dəhşətli zaman?!
Dağılıb məhv olacaq sanki cihan.
Gördüyüm qorqulu rö'ya nə bəla!
Bayquşun ötməsi ondan da fəna.

B i r i n c i r ə i s:

O nə rö'yadır, əfəndim, əcəba?

B a ş k a h i n:

Ah, dəmin uyquya daldım odada,
Bir də baqdım qarışıb durdu hava.
Sarsılır ta təməmindən dünya,
Gürləyib göy, çaqaraq şimşəklər,
Yıldırım Kə'bəyi alt-üst eylər.
Devrilib bütlerimiz həp birdən,
Kül olub göylərə savruldu həmə.

Səkkiz ildən sonra nə kimi Peyğəmbər hadisəsi baş verirsə, bu, sözün əsil mənasında Allah yolunda əsil inqilab və uğur deməkdir. Əlbəttə Tanrı, bütperəstlik üzərində islamıyyətin köklü qələbəsini Baş Kahinin öncə yuxusunda əyan etmişdir. Qəflət yuxusunu danışırkən, həmə mütəddilən alan Baş Kahin və ətraf heyəti müxtəlif sərəməli proqnozları ilə özlərinin cahilliyini daha qabarıq göstərmiş olurlar. Həqiqətən oğurlanan büt isə xanım rəisənin neçə il qabaq hazırladığı ən böyük və qızıl büt imiş. Bu hadisənin səbəbini isə, Peyğəmbərin adına bağlaması, əlbəttə təbiidir. Lakin, bir gerçək var ki, Peyğəmbər gizli çaldıran yox, aşkar savaşıra qəfər qazanandır. Baş Kahin isə öz iddiasında tütülən məkədən başqa çarəsi qalmır.

B a ş k a h i n:

Yarın erkəncə edilsin təftiş,
Kimsənin həddi deyil, bəncə bu iş.

Yenə ondan, yenə Peyğəmbərdən.
Çünki casusları var hər yerdən.
Tam səkiz yıldır o tüyğən ediyor,
Həm də getdikcə müsəllət, məğrur...
Son zamanlar susuyor gərçi, bunun
Sonu bir fırtınadır pək coşqun...
Baqa dursun da Qureyş evladı,
Yarın əlbət yucalır fəryadı.

(Acı təbəssümlə)

Latü Üzzayı bıraqdıq məmnun,
Bizə ar olsun, əvət, ar olsun.

Birinci rəis:

Baş rəis işlə yaqındır, gəlsin,
Baqalım fikri nədir bizlər için.

Başkahin:

Ah, kör olsun fələyin gözləri, kör,
Nəyə varmış da Qureyşin işi gör.
Başçımız sülhü səlamət güdüyor,
Gör gedib kimlə müdara ediyor.
İşə baq! Dünkü yetim, dünkü çoban
Saçıyor aləmə dəhşət, həyəcan.

Şəmsa:

(cəsarət və mətanətlə)

Lakin əfsus o deyil dünkü yetim,
Şimdi bir şanlı komandan, hakim!

Hər siyasətdə müdəbbir və müdir,
Bir həkim işlə o, bə'zən şair.
Şər'ü qanunda böyük qüdrəti var,
Güclüdür çünki, nə istərsə yapar.
Ona hər gün gəliyor hey'ətlər,
Yeni mə'budunu təqdis eylər.
Bütpərəstlərimi fəqət? Hər yerdə
İsəvilər də, yəhudilər də
Ona iman ilə ağış açıyor,
Kimi qorqub da təməllük saçıyor.
Onu ilk öncə küçük sandıq biz,
Halbuki şimdi təlaş etmədəyiz.

Göründüyü kimi, Şəmsa da artıq hakkın köləsinə çevrilmiş. Yəni dərk edir ki, Peyğəmbər elə-belə güc-şöhrət deyil, onu seçən qeyri-adi bir Qüdrət var. Buna baxmayaraq, yenə Peyğəmbərə qatı nifrətə nə kəlmələri öz gücündə qalmaqda davam edir. Əslində bu, onun tərəfindən rədd edildiyinə görə bir qadın kimi qisas yanqısıdır.

Şəmsa:

Hər fəlakət ölkəmizə
Yalnız bir yerdən gəliyor.
Əvət, hər nə gəlsə bizə
Hər Peyğəmbərdən gəliyor.
Əcəl qanat gərib onu
Qəhr edərəkən bən qurtardım.
Dişləri qırıldı, alını
Yaralandı da, bən sardım.

Ah, əvət, bir zərbə daha
Vurulsaydı məhv olmuşdu.
Bən razı olmadım, yoqsa
O çoxdan haqqı bulmuşdu.
Acımasaydım bən ona,
Əvət, bu gün sağ qalmazdı.
Bəyəndiyi qadınlarla
Zevqə, cünbüşə dalmazdı...

B a ş k a h i n:

Ah, şu müqəddəs yurdumuz
Düşmanlara oyuncaqmı?
Üç yüz altmış mə'budumuz
Bir Tanrıdan qorqacaqmı?

K a h i n:

(yanındakına)

Baş kahin yanıldı sanki,
Nerdə şimdi üç yüz altmış.
Birini çıxmalı, çünki
Böyük altın büt çalınmış.

Kahinin üç yüz altmış bütdən birinin çalınması etirafı ilə Hüseyn Cavid çox incə bir detalla gülüş hədəfi yaratmışdır. Lakin, Şəmsa adlı bir qızın timsalında isə, islamiyyətə qarşı dövrün ən təhlükəli məkirli qadının obrazını önə çəkməklə, ictimaiyyətə təsir edən yırtıcı canavar qəzəbini açıb göstərmişdir.

Ş ə m s a:

(çilğınca və sinirli)

Vətəndaşlar! Onun qanı
Yalnız bənim boynumdur.

Hiç təlaş etməyin, onu
Bir qız öldürməyə qadir.
İki gənc qardaşım, babam
Onun əmrilə məhv oldu.
Hiç unutmam, bir yıl tamam
Anam saçlarını yoldu.
Əvət, Əbu Talib oğlu
Onun sözlərinə uydu.
Qılıcdan keçirib qutlu
Bir evi erkəksiz qoydu.
Bunca qavğa əl vermədi,
Yenə qan salmaq istiyor.
Gizli hazırlanır şimdi,
Məkkəyi almaq istiyor.
İnsafmı əkinçi, səfil
Mədinə xalqı yüz bulsun.
Cəngavər Qureyşin əsil
Evladına qalib olsun?
Yoq, bən istəməm yurdumda
Uğursuz bayquşlar ötsün.
Qarğa, quzğun yapıb yuva,
Bacalar dərd, ələm tütsün.

Onu ölüm pəncəsindən,
Hər kəs bilir, bən qurtardım,
Yenə bən məhv eylərim, bən,
İstəməm kimsədən yardım.

Bu sırada Topal, xidmətçinin arqasınca məmnun qəhqəhələrlə daxil olur.

Hər kəs onu şaşqın və məraqlı bir halda dinlər.

B a ş k a h i n:

Nə var? Baş rəis gəldimi?

T o p a l:

Xayı, başqa bir xəbər var.

B a ş k a h i n:

Sən də artırma dərdimi, Söylə nə var, nə diyorlar.

T o p a l:

(istehzalı qəhqəhələrlə)

Aydın olsun gözləriniz,
Çıqmış göylərə Peyğəmbər.
Şimdi cənnətdə şübhəsiz
Mələklərlə söhbət eylər.

B a ş k a h i n:

Bıraq artıq kinayəyi!
Açığ söylə!

T o p a l:

Mədinədən
Gələn var, o söylüyor ki,
Bu günlərdə düşünürkən
Peyğəmbərin başı dönmüş,
Bir bayğınlıq gəlmiş ona.
Sonra bir mum kibi sönmüş,
Qavuşmuşdur Tanrısına.

(Hər kəs məmnun)

Ş ə m s a:

(tələş ilə)

Demək ki, ölmüş, öyləmi?

T o p a l:

Əvət, köçmüş yer yüzündən.

R ə i s ə:

Şükür, çox şükür!

(Topala)

Ən eyi
Bir töhfə var sana bəndən.

Ş ə m s a:

Xayı, xayı, bu şad xəbər
Hiç sevindirmiyor bəni,
Könül başqa yolda istər

Peyğəmbərin ölməsini.
İntiqam atəşi bənim
Hala qəlbimi yaqıyor.
Alevli beynimdə daim
Kinli şimşəklər çaqıyor.
Gərçi gördüm də arqasız,
Öncə yeni həyat verdim.
Lakin şimdi onu yalnız
Kəndim öldürmək istərdim.

İ k i n c i r ə i s :

Öylə bil ki, sən öldürdün
Yoq təəssüfdə bir səmər.

(İstehzal qəhqəhələr ilə)

Halbuki Peyğəmbər bu gün
Cənnət bağlarında gəzər.
Orda yaqut, zəbərəcəddən
Möhtəşəm köşklər varmış.
Bütün ətrafı gül bədən,
Gözəl fəriştələr sarmış.
Rəqs etdikcə huri-qılman,
O həp kəndindən keçiyor.
Elmas qədəhlərdə əl'an
Gülgün şərəblər içiyor.
O halda, bilməm biz niçin
Böylə nəş'əsiz baqalım?

(Rəisəyə baqar)

R ə i s ə :

(bir qıza)

QIZIM! Söylə, şərab gəlsin!

(Qız içəri odaya keçər)

İ k i n c i r ə i s :

(nəşəli bir tevr ilə məclisdəki şəxslərdən birinə)

Nə bəklyorsun, a zalım?

(Ud çalınır)

Mən bu səhnəni də müəyyən qədər sərbəst buraxdım ki, görəim Hüseyn Cavid yaradıcılığında Məhəmməd ə.s. Peyğəmbərin hak yoluna qarşı açılan müxtəlif bütprəst fikirlər necə rəngarəngdir?! Əlbəttə, mənəviyata ağır zərbə olan çox sarsıdıcı həmrəy düzənləmə. Bəlkə də bu, islamıyyətin hələ zühur olmamasından əvvəl, tədriclə, o dövr insanların cahilliyi üzündən yaratdıqları mənasız və boş fərziyələrin ayaq tutub şüurlarda kök salmasıdır. İnsan beyni incə bir məkandır. Və ora inam adı ilə nə düşərsə, sonra onu silmək və başqa bir inamla əvəzləmək çox çətin və əzablıdır. O dövrdə insanlar yalnız bütələrə tapınıblar. Çünki, o mühitdə qeyri-adi bir hiss-hadisə baş verməyib. Hələ bu, ərəb dünyasına aiddir. Belə bir abı-hava mövcud ikən, indi gör başqa insan məskənlərində, məmləkətlərdə insan şüur dəmlənməsi, həyata, sabaha baxışı, davranışı necə olub?! Ona görə də o dövrün təlatümlü qara-cahil həyat sürmələri təbiidir. Zamanı dəyişən yalnız və yalnız kamilliyin intibahının inqilabıdır. Bu, dərk olunca, haqqa etiqad mümkündür!

Hüseyn Cavidin mədh istedadı çox təsiredici və məftu-
nedicidir. O, nəinki cahilin, hətta kamil insanın da qəlbini
coşdurən, gözəlliyi vəsv edən kəlmələrin yaradıcısıdır. Bu
əsasən, pyeslərinin nadir məqamlarında rast olunur. Yerində,
peşəkarcasına söylənilən... Xüsusi məqamlar da var ki, güc-
lü söz yaradıcılığı daha aşiqanə və mükəmməldir.

Peyğəmbər ə.s. yox olması şərəfinə bayrama qol açan
cahil mühitin məclis düzənləməsi...

*Məzkur şəxs məqamlarına atəşli bir ahənglə oxuma-
ğa başlar:*

Of! Yaqar könlümü bir dərin sızı,
Yaralamış bəni bir pəri qızı.
Bən bir çoban, o bir çoban yıldızı.
Hər gecə busələr yollarkən ona,
Uzaqdan göz qırpıb gülümsər bana.
Aman, yavrum, çabıq qədəhlər dolsun,
Məclis güllər açıb bir cənnət olsun.
Mey sun, nəş'ə gəlsin, dərd unutulsun.
Bəlalı aşiqim elimdən ayrı,
Yaralı bülbülüm gülümdən ayrı.
Mey sun, gözəllər içsin qana-qana,
Ruhlarda qopsun atəşli fırtına.
Gözlər süzülün, saçılınsın hər yana
İncə qəhqəhələr gül dodaqlardan,
Çılğınca busələr al yanaqlardan.

*Və belə bir nəşəli məclisin tünd sərxoş yerində xadimə
gəlir, həyəcanlı tevrlə Rəisəyə:*

Əfəndim! Şəhrin hər yanı
Atəş, alev püskürüyor.
Xalqın işdən anlayanı
Əhvalı müşkül görüyor.

*B i r i n c i , i k i n c i , ü ç ü n c ü r ə i s iztirab və təlaş
ilə qarşığı basamaqlardan çıxar, ətrafa baqarlar.
Əlbəttə bu, Peyğəmbər ə.s. gəlişinin uğuru idi.*

B a ş r ə i s :

Bilin, agah olun, ey əhli-vətən!
Sizə bir müjdə gətirdim həqdən.
Bəni kim dinləsə izzət bulacaq,
Kim ki, rədd etsə peşiman olacaq.

(Ətrafı saran atəşi göstərir)

Şu böyük yangını bir seyr ediniz,
İştə bir ordu ki, hiç görmədiniz.
Həpsi “qan”, “qan” deyə müştəqi-zəfər,
Onların rəhbəridir Peyğəmbər.
Onun ilk əmri budur: xaricdə
Dolaşib durmayacaq bir kimsə.
Çəkilib evlərə, ya Kə'bəyə biz
Dini-islamı qəbul etməliyiz.
Kim inad etsə həməən məhv olacaq,
Mal və evladına həsrət qalacaq!..

(Camaata)

Çarə yoq, çünki iş-işdən keçmiş,
Seyr edib gördüyüm aləm müdhiş...
Gecə-gündüz o hazırlıq yaparaq
Bir böyük ordu çıxarmış parlaq.
Yedi gündür yola çıqmış... birdən
Şəhri sarmış həpimiz qafil ikən,
Şimdi təhdid ilə “Haq bəndə”... – diyor
Hər nə təklif olunur, rədd ediyor.

Hüseyn Cavid rəvayətə istinadən bəzi məqamlara da toxunmuşdur. Müəmmal da olsa, Peyğəmbərin şəxsi həyatına aid müəyyən səhifələri sadəcə səthi keçmişdir. Əlbəttə bu, kamilliyi ilə seçilən insanda müəyyən qəlb sönlüklüyü yaradır. Çünki, şəxsi həyatca əxlaqı müxtəlif rəngli insanlar cəmiyyət qarşısında qınaq hədəfinə çevrilməsi qəbulediləndir. Bunun ictimai-müsbət izahını yola vermək də çətindir. Və cahil dövr insanların nəhayət Məhəmməd ə.s Peyğəmbərin haqq yoluna keçidi...

Dünkü bütخانə bu gün beyti-xuda!..
Ərəbin var-yoqu dün nəysə, bu gün
Olacaqdır daha yüz qat üstün.
Bir Hicaz əhli deyil, hər millət
Tökəcək Kə'bəyə altın, sərvət.
Bırağıb yurdunu həp ac, çıplaq,
Sizə kor, duyğusuz ellər qoşacaq...

Şimdi kərtənkələ yerlə bir ərəb,
Sürəcək ömrünü püreyşü tərəb.
Yurdumuz başqa səadət bulacaq,
Səbəb ancaq şu böyük din olacaq...

R ə i s ə:

(sinirli və qızgın)

Şu böyük din?! Əvət ac bir yalavac
Olacaqmış da bütün başlara tac.
Alacaq həftədə bir tazə qadın,
Sən də seyr eyləyəcəksin... şaşqın!

Ş ə m s a:

Ah, o, “örtün” deyə əmr eyləyəcək,
Hər qadınlıq qara çarşaf geyəcək...

B a ş r ə i s:

Bu xəta doğdu gözəl Ayişədən,
Ona isnad edilən bir ləkədən.

Söylüyorlar ki, o sarmış da bir az,
Əmr olunmuş ki, açıqlıq yaramaz.

R ə i s ə:

Nə demək? Ayişə etmişsə xəta,
Hər qadın aləmi batsınmı yasa?

B a ş r ə i s:

İştə qanun! Nə vəzifən?!

R ə i s ə:

Məcnun!

Ş ə m s a:*(acı və istehzalı təbəssümlə ətrafa)*

Qəhrəman ol da, nə yapsan, qanun!

R ə i s ə:*(qızğın)*Zeydə “oğlum” der ikən, Zeynəbini
Boşatıb alma da bir qanunmu?**B a ş r ə i s:**O da qanun, o da qanun... daha sus!
Şübhəsiz hikməti var...**R ə i s ə:***(çulğın)*

Ah, mənhus!

*(Dışarıdan gurultu səsi eşidilir)***B a ş r ə i s:***(birinci xidmətçiyə)*Bu nə səs? Çıq da sorub anla, nə var!
Görünür Kə'bəyə girmiş onlar.*Birinci çıxarkən, ikinci xidmətçi sür 'ətli və şaşqın adımlarla gəlir, əyilir.*

Nə için böylə şaşırdın? Nə xəbər?

X i d m ə t ç i:

İştə təşrif ediyor Peyğəmbər.

B a ş r ə i s:

Çabuq ol, söylə buyursunlar...

*(Xidmətçi tə'zim edib çıxar)***R ə i s ə:***(sinirli)*

Əvət,

Bayquşun ötməsi haqdır əlbət.

B a ş r ə i s:*(ona)*

Sən hərəmxanəyə get, çıq, dəf ol!

*Rəisə öncə mütərəddid, sonra kinli baqışlarla sağ qapıdan çıxar.***B a ş k a h i n:***(məyus, ətrafa)*

Daha yoq qurtulacaq hiç bir yol.

Ş ə m s a:*(ətrafa kinli)*

Yoq, bu mümkün deyil əsla, əlan
İntiqam almalıyım bən ondan.

B a ş r ə i s:*(camaata)*

Borcumuz yalnız itaət, təslim,
O böyük qüvvətə hörmət, təzim...

(Dörd-beş adım qapıya doğru yürür)

*Peyğəmbər belində qılıc, həmailində altın qaplı kitab¹,
sağında Əbu Talib oğl u , solunda X ə t t a b o ğ l u , arqa-
da iki mücahid bulunduğu halda daxil olur. Şəmsa ilə ikinci
rəisdən başqa hər kəs ikiqat əyilir.*

B a ş r ə i s:*(təzim ilə)*

Mərhəba, ey ulu, haq Peyğəmbər!
Sana gülsün əbədi fəthü zəfər.
Məkkə səndən şərəf almaqda bu gün,
Yeri var göylərə fəxr etsə bütün.

*Sükut...***P e y ğ ə m b ə r:**

O böyük Tanrıya binlərcə sənə...
Lütf edib əqlü zəka qullarına.

¹Altın qaplı kitab – Qur'anın rəmzi mə'nasına alınmalı...

Bəni qılmış sizə ən son rəhbər,
O fəqət haq düşünən xalqı sever.
Etsə bir ləhzə təfəkkür birisi,
Bəncə bin yıllık ibadətdən eyi.
Düşünün, oldunuz əvvəl qafil,
Uydunuz bütlərə alim, cahil,
Sarıb atəşli bəla şəhrinizi,
Gəldi haq ordusu tə'dibə sizi.
Qırılıb bütləriniz oldu hədər,
Şimdi yoq Kə'bədə onlardan əsər.
Dəyişib dünkü sənəmlər yatağı,
Oldu Allah evi, vəhdət ocağı.
Etsə yardım edəcəkdir əl'an
Sizə yalnız o görünməz Yaradan.
Qapanın səcdəyə hörmətlə bütün,
O böyük eşqilə daim ögünün.

*Şəmsa ilə ikinci rəisdən başqa hər kəs səcdə edər.***X ə t t a b o ğ l u:***(hiddətlə onlara)*

Əcəba varmı şu kibrin səbəbi?

P e y ğ ə m b ə r:

Halbuki şəxsə şərəfdir ədəbi.

B a ş r ə i s:

İştə gənclik, dəlilik... Əfv ediniz!

Ə b u T a l i b o ğ l u:

Xayır, əsla bu deyil hikmətsiz.

(İkinci rəisə)

Sən cavab ver, nə demək bunca qürur?

İ k i n c i r ə i s:

(istehzalı təbəssümlə)

Səni bilməm ki, nə etmiş məğrur?

P e y ğ ə m b ə r:

Bana baq, fikrini aç, söylə bana.

İ k i n c i r ə i s:

Yoq sözüm, bən nə deyim şimdi sana,

İştə, sözdən daha kəskin şu silah.

(Qılıc çəkib Peyğəmbərə hücum edər; Əbu Talib oğlu dərhal biləyini yaqalar və qılıcı Peyğəmbərin ayaqlarına atar; Xəttab oğlu isə onu mücahidlərə təslim edər.)

Ə b u T a l i b o ğ l u:

Sayğısız! Şimdi qanın oldu mübah!

P e y ğ ə m b ə r:

Xain er-gec bulur əlbəttə cəza.

X ə t t a b o ğ l u:

Haydı, çıq! Alçaq, ədəbsiz, budala!

Mücahidlər götürürlər.

B a ş k a h i n:

(Peyğəmbərin ayaqlarına qapanır, Şəmsaya işarətlə)

Əfv edin, gərçi qəbahətli şu qız.

P e y ğ ə m b ə r:

(onun qolundan tutub qaldırır)

İxtiyarsın, səni qırmam, yalnız
Sana hörmətlə qanımdan keçdim.

Ş ə m s a:

(baş kahinə məğrur və acı təbəssümlə)

Hiç təlaş etmə, əfəndim, şeyxim!
Doğru... borcumdu gözətmək ədəbi,
Şaşırıb durduğumun var səbəbi.

P e y ğ ə m b ə r:

Nə səbəbdir o, mərəq etdim bən.

Ş ə m s a:

Səni gördükdə qanımda dondu həmə, bən,
Qaldım artıq hərəkətsiz, bihal,
Adəta qalmaqda tə'zimə məcal,

Nə için gizlətəyim hər kəsdən
Daha ə'la tanıyorsun bəni sən.
Ah, deyil Tanrına, hətta sana da
Hazırım etməyə bu canı fəda!

(Peyğəmbərin ayaqlarına qapanır.)

P e y ğ ə m b ə r:

(göyə işarətlə)

Səni əfv etdi o hüsni-əzəli,
O, gözəldir, sevər əlbət gözəli.

Şəmsə qalqar, təkrar tə'zim edib geri çəkilir.

B a ş r ə i s:

(xidmətçiyə)

Haydı, bal şərbəti təqdim ediniz.

Ş ə m s ə:

(Nədiməyə)

Gəl də, yardım edəlim hər ikimiz.

(Onlar da xidmətçilə bərabər sağ qapıdan çıxırlar.)

B i r i n c i r ə i s:

(üçüncüyə)

Ah, bu qız işlə bir afət, fitnə...
Uymuyor sözləri hiç bir-birinə,
Gah kin, gah pərəstiş... bu nə iş?!

Ü ç ü n c ü r ə i s:

Bəlli, Peyğəmbərə dil vermiş imiş,
Gərçi həp gənclər onun məftunu,
O fəqət bəklədi yıllarca bunu.

*Uzaqdan dəhşətli gurultu və çarpışma səsləri eşidilir,
sonra susar.*

P e y ğ ə m b ə r:

(Əbu Talib oğluna)

Bən ki, hər b etməyə əmr eyləmədim,
Bu nə çarpışma, nə səs? Baq gör o kim?

(O çıxmaq istərkən bir mücahid içəri girər, tə'zim edər.)

Nə imiş, söylə, bu hay-huy nə demək?

M ü c a h i d:

Ordumuz Kəbə önündən keçərək
Yürüyorkən, bizə qırq-əlli nəfər
Qılıc əllərdə hücum eylədilər.

P e y ğ ə m b ə r:

Sonra!?

M ü c a h i d:

Biz qarşı durub çarpışdıq,
Onların həpsi əzilmiş artıq.

Peyğəmbər:*(göyə doğru)*

Ən gözəl, Tanrı nə istərsə odur,

(Mücahidə)

Get, saqın, olmayın əsla məğrur,

Ediniz əfvi-ümumi elan.

Dökməyin qan, veriniz xalqa aman.

Baş rəis:**Kəssə hər kim dökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer yüzünü.****Başkahin:**

Ən böyük din, əvət, eylər fərman:

Daima ədlü məhəbbət, ehsan.

Birinci rəis:*(açıq duran sağ qapıdan baqar, üçüncü rəisə)*

İştə bir sirr...

Üçüncü rəis:

O nasıl şey əcəba!?

Birinci rəis:

Baqsana, gizlicə, dilbər Şəmsa

Bir ilac atmada altın kasaya.

Üçüncü rəis:

Kim bilir, bəlkə zəhərdir, olur a...

Birinci rəis:

Bəlli!.. Peyğəmbəri təsmim edəcək.

Üçüncü rəis:

Şimdi duydum o pərəstiş nə demək.

*Xidmətçi təpsidə bir altın və bir qaç gümüş kasada şərbət gətirir.***Şəmsa:***(altın kasayı Peyğəmbərə təqdim edər)*

İştə bal şərbəti!

Peyğəmbər:*(kasayı alır, mə'nalı bir baqışla süzər)*

Var bunda şəfa,

Lakin əfsus, ətəşim yoq, əsla...

(Şəmsaya)

Bunu sən iç, daha məmnun olurum.

Baş rəis:

Bu şərəfdir sana, al, iç, yavrum!

Ş ə m s a:

(kasayı alıb təpsiyə qoyar)

Sonra içsəm eyi olmazmı?

Ə b u T a l i b o ğ l u:

Xayır,

Şimdi içməkdə nə mane vardır?

Ş ə m s a:

İçəməm.

Ə b u T a l i b o ğ l u:

(qızğın)

İçməlisin!

Ş ə m s a:

Ah, vaz keç!

X ə t t a b o ğ l u:

(ətrafa şübhəli)

Bir səbəb var...

(Şəmsaya kəskin)

İçəcəksin, al iç!

Ş ə m s a:

İçəyim... ah, içəyim...

(Əvvəl mütarəddid... sonra cəsarətlə içər. Bir qədər halı dəyişir.)

P e y ğ ə m b ə r:

Dur, bu nə hal?

B a ş r ə i s:

(Nədiməyə)

Yardım et!

Nədimə bir qızla bərabər Şəmsanın qolundan tutub sağ qapıya doğru götürürlər.

Ş ə m s a:

(qapı yanında ölgün səslə)

Söndü ümid, istiqbal...

B i r i n c i r ə i s:

Daha biçarədə yoq hiss, idrak.

Ü ç ü n c ü r ə i s:

(birinciyə xüsusi)

Edəcək zəhr onu bir anda həlak.

Ş ə m s a:

Of... aman...

(Bəylib təslimi-ruh edər. Xidmətçilərin yardımı ilə sağ qapıdan çıxarılır.)

N ə d i m ə:

Bitdi...

X ə t t a b o ğ l u:

Bu pək qorqulu sirr.

P e y ğ ə m b ə r:

Bütün əsrarı fəqət Tanrı bilir.

Sükut. Təpsidəki şərbətlər geri götürülür; xidmətçi girib əyilir.

B a ş r ə i s:

Nə xəbər?

X i d m ə t ç i:

Girmək için izn istər,
Üç xaxam, üç də papas.

B a ş r ə i s:

Gəlsinlər!

Xidmətçi bir-iki adım yürür, dışarı tərəfə baqaraq əlilə “gəliniz” işarəti verir. Üç yəhudi, üç nəsara rəisi ruhanisi daxil olur. Peyğəmbərə tə’zim edərlər.

B a ş x a x a m:

Yaşa, ey şanlı, böyük Peyğəmbər!
Tanrı versin əbədi fəthü zəfər.
Ordunuz saçdı bütün gözlərə nur,
Musəvilər sizi təbrik ediyor!

B a ş p a p a s:

İsəvilər daha məmnun, daha şad,
Həpsi hörmətlə edərlər sizi yad.
Çünki dökdürmədiniz zülmilə qan,
Verdiniz xalqa ədalətlə aman.

P e y ğ ə m b ə r:

Sizi, ey qövmi nəsara və yəhud!
Əski dinlər edəməz pək məsud.
Çünki xudkam idi Musayi-bənam,
Məryəmin oğlu da pək digərkam.
Biri güdməkdə mənafe, iqbal,
Birinə dutduğu həp şe’rü xəyal.
Biri əzməkdə bulur zevqü səfa,
Biri həp duydu əzilməkdə şəfa.
Bəncə əzmək də, əzilmək də, xəta,
Haqqı sev, haqsızı dəf’ et! Zira
Yaqışır haqqa məhəbbət, hörmət,
Kinli cəllada ədavət, nifrət.

(Bir əlində sıyrılmış parlaq qılıcını, digər əlində həmail-dən çıxarılmış kitabı tutar.

Kəskin bir ahənglə bütün camaata)

Şu qılıc! Bir də şu mə'nalı kitab!
İştə kafı sizə... Yoq başqa xitab.
Açar ancaq şu kitab el gözünü,
Siləcəkdir şu qılıc zülm izini.
Haq, vətən, zevqi-səadət, cənnət
Həp qılıc kölgəsi altında, əvət.
O da bilgiylə fəqət qiymət alır.
Bilgisiz bir qılıc er-gec qırılır.
Kəsbi-irfan için erkək və qadın,
Çalışın, qəbrə qədər həp çalışın.
Gərçi xilqətdə bəşər birsə, yenə
Eş deyil bilməyən əsla bilənə.
Kişi irfan işığından parlar,
Şübhəsiz, bilgidə Allah gücü var.
Əvət, arif düşünür, haqqı bulur,
Aqibət kəndisi bir Tanrı olur.

(Bu sırada billurin və ilahi bir ahənglə dıxarıda əzan oqunur. Peyğəmbər qılıca dayanıb əzəmətli bir tevr ilə dinlər və məclisi dərin bir sükut qaplar.)

Ə z a n s ə s i:

Allahu əkbər... Allahu əkbər...
Allahu əkbər... Allahu əkbər...
Əşhədu ən la ilahə illəllah...
Əşhədu ən la ilahə illəllah...

Qeyd:

– Şu əsərdə bəzi cümlələr turnacıq arasına alınub da qailləri göstərilmək icab edərdir. Fəqət məzkur cümlələr bəlli şəxslər – yəni əsil qailləri – tərəfindən söyləndiyi için fəzlə izahata ehtiyac görülmədi.

H.C.

Hüseyn Cavid imza adına kimi əsərin son səhnələrinə toxunmadım ki, kamil oxucu, cahil dövr insanının islamiyyətə keçidini qılınc qorxusu, ya həqiqətən dərk səbəbinə qəbul etdiyini ardıcıl anlaya bilsin. Yəni müəllif müəyyən adların izahına da ehtiyac bilməmişdir. Şünki, Allahın İslamiyyətini dünyaya Günəşi kimi doğan Məhəmməd ə.s. Həzrətidir!

Allahu Əkbər... Allahu Əkbər...
Allahu Əkbər... Allahu Əkbər...
Əşhədu ən la ilahə illəllah...
Əşhədu ən la Muhaməmədi RəsulAllah!

Nə deyim... Tanrıdan Sənin ucalmış
Şəfqətinə, şərəfinə Həzrətm...
Sən yox ikən... cahanı, insanı
Kor zülmətlər almış...
Soyuq, mənasız bütlərə,
Xanələrə qapanmış.
Sən yox ikən Həzrətim...

Muhamməd doğuluşun...
 Tanrının İşıqı - Rəsul Gəlişin...
 Tanıtdı insana insanlıq yolun,
 Rəqabəti olmadı Səninlə Günəşin.
 Yazılıbdır Kitabda əxlaq-əzəlin...
 Tək Allahdır Yaradanı hər gözəlliyin!

Allahu Əkbər... Allahu Əkbər...
 Allahu Əkbər... Allahu Əkbər...
 Əşədu ən la ilahə illəlah...
 Əşədu ən la Muhammədi-RəsulAllah!

Azərbaycan
ARBS. 17.07.17.

Nurullah Genç

YANDI ...

O esrarlı yanqına bu can nasıl dayandı,
 Sahile vurdu kalbim, su yandı, kum da yandı.
 Bir mum gibi eriyip aktı uykusuzluğum,
 Ölümə başkaldıran dertli uykum da yandı.
 Yurdundan mahrum edip dolaştırdın Cem gibi,
 Ruhumla söndü alev, sonra ruhum da yandı.
 Kül oldu bir yigidin figanıyla her umut,
 Bülbülün küllerine konan ruhum da yandı.
 Böylesi bir yanqını görmedi Nemrut bile,
 Kaktusun gölgesinde nazlı ahum da yandı.
 Ah ımdır zannederdim en belalı kıvılcım,
 Kipriğine dokunan kanlı ahım da yandı.
 Bir damla su ver bana ey çöl, bari sen küsme,
 Kalmadı hiç bir şeyim, bak, günahım da yandı.
 Yenilgiler bir tufan gibi çöktü üstüme,
 Ülkem yıkıldı; heyhat, ordugahım da yandı.
 İlk defa böylesine tutuştu gökkuşağı,
 Renklerim siyah oldu ve siyahım da yandı.
 Ondan başka ne varsa yandı; yandık sen ve ben...
 Onu göreyim diye, kiblegahım da yandı.

Türkiyə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası

TARİXİ ARAŞDIRMALAR

ARBS

Tarixi Araşdırmalar

Hüseyn Cavid: Yazmasaydım...

Bakı, 2018

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: Zahid Məmmədov
Kompüter tərtibatçısı: Şamil Qurbanov
Korrektor: Sevda Məmmədova

Çapa imzalanmış **14.08.2018**.
Şərti çap vərəqi **16**. Sifariş № **188**.
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **1000**.

*Kitab "Sağlam production MMC" -nin sifarişi ilə
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsinin mətbəəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.